

KLIMAATSCEPTICISME ALS SYMPTOOM VAN DE POSTPOLITIEKE

CONDITIE:

EEN STUDIE NAAR DE ANALYTISCHE WAARDE VAN DE
AGONISTISCHE VISIE OP DEMOCRATIE

Masterproef neergelegd tot het behalen van de graad van Master in de
Moraalwetenschappen

Eva Delville
01707632

Academiejaar: 2021-2022

Promotor: Massimiliano Simons
Comisarissen: Jana De Kockere en Karim Zahidi

wordcount 1: 26 975

wordcount 2: 29 320

Woord Vooraf

Vijf jaar geleden schreef ik als middelbare scholier een eindwerk over directe democratie. Het thema van de democratische crisis kwam daarin uitgebreid aan bod.

Na vijf jaar aan moraalwetenschappen aan de UGent studeer ik af met een thesis over klimaatscepticisme. Het thema van de democratische crisis komt daarin uitgebreid aan bod.

Een ander insteek met een gelijkaardig verhaal. Andere woorden om hetzelfde te vragen. Hoe democratisch is de democratie?

Deze thesis had nooit bestaan zonder de vele mensen die mij gedurende dit lange traject hebben ondersteund en aangemoedigd. Als eerste wil ik graag mijn dierbare vrienden en medestudenten Marieke en Caroline bedanken voor de vele gesprekken en gedachtenwissels die mij hielpen mijn eigen standpunt onder woorden te brengen. Daarnaast wil ik ook mijn promotor Massimiliano Simons bedanken voor de begeleiding en nuttige feedback.

Ook mijn trouwe spellings- en taaladviseurs Marie, Eva, Hazel, Andrée, Maura en Marthe verdienen een grote dankbetuiging. Met de automatische spellingscheck van Word was ik er nooit geraakt. Niet enkel omdat deze beperkt is in zijn technische capaciteit, maar ook omdat de Word spellingscheck mij geen bemoedigende commentaren kan achterlaten in de zijlijnen van het document. Voor de verdere morele ondersteuning bedank ik graag mijn vriendin Anne die eveneens ook altijd een backup van mijn thesis bijhield.

Uiteraard bedank ik ook mijn ouders die mij de kans gaven om te gaan studeren. Als laatste wil ik graag nog mijn grootmoeder vermelden, aangezien ze zeer enthousiast was over mijn studiekeuze en altijd met grote interesse in gesprek wou gaan over wat we in de les gezien hadden. Zonder haar was ik waarschijnlijk geen moraalwetenschappen gaan studeren en was deze thesis er vervolgens niet geweest.

Inhoudstafel

INLEIDING: DE CRISIS VAN DE DEMOCRATIE	2
HOOFDSTUK 1: EEN DISCUSSIE OVER DEMOCRATIE	6
1.1 DEMOCRATIE, CONSENSUS EN VOORUITGANG	6
1.1.1 <i>Postpolitiek</i>	6
1.1.2 <i>De consensusgerichte visie op democratie</i>	7
1.1.3 <i>De democratische crisis als verval van de redelijkheid</i>	8
1.2 AGONISTISCHE DEMOCRATIE EN DE PROBLEMATISERING VAN HET POSTPOLITIEKE GEDACHTENGOED	10
1.2.1 <i>Conceptuele problemen: Over de antagonistische aard van het politieke</i>	11
1.2.2 <i>Praktische gevolgen: Depolitisering</i>	13
1.2.3 <i>De institutionalisering van het postpolitieke denken</i>	16
1.3 POST-FOUNDATIONAL POLITICAL THOUGHT	17
1.3.1 <i>De onmogelijkheid van een absolute fundering</i>	18
1.3.2 <i>De politiek versus het politieke</i>	19
1.3.3 <i>Postfunderingsdenken en agonistische democratie</i>	20
1.4 KRITIEKEN OP DE AGONISTISCHE VISIE	22
HOOFDSTUK 2: DE POSTPOLITIEKE CONDITIE VAN HET KLIMAATDEBAT	26
2.1 CONSENSUS-BUILDING VS CRITICAL DEBATE PERSPECTIEF	26
2.2 DE DEPOLITISERING VAN DE KLIMAATKWESTIE	28
2.2.1 <i>Het overheersende klimaatdiscours</i>	29
2.2.2 <i>Een exclusief wetenschappelijk framing</i>	33
2.2.3 <i>Het 'climate governance'-kader</i>	38
2.3 SYMPTOMEN VAN DE POSTPOLITIEKE CONDITIE IN DE CONTEXT VAN HET KLIMAATDEBAT	41
2.3.1 <i>Vervreemding en gebrek aan publieke betrokkenheid</i>	41
2.3.2 <i>De polarisering van het klimaatdebat en de agonistische verklaring voor klimaatscepticisme</i>	42
2.4 DE ANALYTISCHE WAARDE VAN DE AGONISTISCHE VISIE	48
HOOFDSTUK 3: KLIMAATSCEPTICISME	54
3.1 STATE OF THE ARTS KLIMAATSCEPTICISME	54
3.1.1 <i>Klimaatscepticisme als onbegrip</i>	55
3.1.2 <i>Klimaatscepticisme als gevolg van bewuste verspreiding van misinformatie</i>	56
3.1.3 <i>Klimaatscepticisme en de rol van de rechts-conservatieve ideologie</i>	57
3.1.4 <i>De overheersende visie op klimaatscepticisme</i>	59
3.2 AGONISTISCHE VISIE OP KLIMAATSCEPTICISME ALS ALTERNATIEF?	60
3.2.1 <i>Bedenkingen bij de overheersende visie</i>	60
3.2.2 <i>Wantrouwen als voedingsbodem voor klimaatscepticisme</i>	62
3.2.3 <i>Het verband tussen klimaatscepticisme en populisme</i>	66
3.3 KLIMAATSCEPTICISME ALS GRAADMETER VAN DE DEMOCRATIE	72
CONCLUSIE	76
BIBLIOGRAFIE	80

Inleiding: De crisis van de democratie

Het laatste decennium worden er in het publieke debat steeds meer vraagtekens geplaatst bij de werking van de democratie. Zeker in het Globale Noorden doen bepaalde ontwikkelingen vermoeden dat het enthousiasme over de democratie wat getemperd is. Traditionele partijen zien hun kiespubliek afnemen, terwijl de uiteindes van het politieke spectrum steeds meer stemmen krijgen. Het wantrouwen ten aanzien van de politieke instituties neemt toe en populistische partijen met een anti-establishment discours maken er gretig gebruik van (Kiely, 2018).

Met zijn boek *Wat een theater!* (2016) is Stefaan Rummens een van de vele academici die zich afvraagt wat er tegenwoordig misloopt in de democratie:

Ondanks dat grote succes heerst er de laatste jaren een grote en toenemende bezorgdheid over de toekomst en levensvatbaarheid van de democratie. In de lente van 2015 publiceert *The Economist* een lang essay onder de titel 'What's gone wrong with democracy?'. Het artikel stelt vast dat de verdere verspreiding van de democratie bij het begin van het nieuwe millennium lijkt te zijn stilgevallen (Rummens, 2016, p.8)

Waarom verliest de democratie haar aantrekkingskracht? Anno 2022 klinkt de vraag naar de toestand van de democratie enkel maar luider. In zowel binnen- en buitenland zijn tekens van een afnemend geloof in de democratie te vinden. Er komen steeds vaker autoritaire leiders aan de macht die niet terughoudend zijn om de principes van de rechtstaat wat om te buigen. Denk maar aan figuren zoals Trump of Bolsonaro. In Europa vindt men bijvoorbeeld Viktor Orbán, Sebastian Kurz of Janez Janša om er enkele te noemen. Ook België ontsnapt niet aan deze trend. Zo stond er dit najaar in de media dat een kwart van de Belgen de parlementaire democratie wil vervangen door een ander systeem (*Kwart Belgen Voor Vervanging van Parlementaire Democratie*, 2021). Daarnaast lijken de vele corona-protesten en vrijheidsmarsen de bestaande ontevredenheid van sommige burgers enkel maar in de verf te hebben gezet (Petersen et al., 2021).

De optimistische vooruitgangsvisies van denkers zoals Fukuyama (1989) die in de jaren 90 de ideologische triomf van de westerse liberale democratie aankondigde, lijkt niet onmiddellijk in zicht. Recente ontwikkelingen zouden doen vermoeden dat er eerder een omgekeerde

beweging aan de gang is. Fukuyama is zich hier ook van bewust. In een recent diepte-interview kreeg hij de vraag “*Are you worried?*” waarop hij het volgende antwoordde:

In terms of global democracy, things obviously look much more pessimistic today than they did thirty years ago in November 1989. (...) Since the mid-2000s we are in what my colleague Larry Diamond calls a *democratic recession*. There’s been a decline in the number of democracies. Russia and China are now consolidated authoritarian states that are projecting their influence around the world, and you’ve had the rise of populist movements within established democracies. Populism is perhaps the biggest surprise in this period and has harmed the quality of democracy even in the most established democratic countries, including the United States and Britain (Fukuyama & Fasting, 2021, p.6).

Dat de democratie tegenwoordig in een crisis zit, lijkt een weinig gecontesteerde stelling te zijn.¹ Over de vraag wat deze crisis inhoudt en hoe deze opgelost dient te worden, bestaat er echter minder eensgezindheid. Ecran en Gagnon (2014) kaarten in hun artikel “The crisis of democracy: Which crisis? Which democracy?” aan dat het vaststellen van een crisis altijd gebeurt vanuit een bepaalde ideale conceptie van wat democratie inhoudt. De normatieve invulling van democratie zal bepalen wat geldt als een crisis en vervolgens welke oplossingen er worden aangediend:

Simply put, one person’s idea of a democratic act might be viewed by another as counter-democratic or as a contributing factor to the crisis. For example, a radical democrat could view the occupation of a busy inner-city street by protesters unhappy with a government policy as an act of democracy. But an adherent to liberal representative democracy could see this act of protest as a weakening of representation and as un-democratic as it is infringing upon the liberty of, in this example, individual drivers. (Ecran & Gagnon, 2014, p.3)

In hun artikel stellen Ecran & Gagnon (2014) dat naast de ideaalconceptie van de democratie ook de historische en socio-politieke context bepalend is voor wat begrepen wordt onder een crisis. In de jaren 1940 en 1970² werd ook gesteld dat de democratie in een crisis verkeerde, maar wat zijn tegenwoordig de maatschappelijke tendensen die aanleiding geven tot een

¹ Uiteraard zijn er altijd stemmen te vinden die ingaan tegen de overheersende analyse. Het boek *Hoera! De democratie is niet perfect: Verdediging van een onvolmaakt systeem* van Joël De Ceulaer (2019) vormt hier een voorbeeld van.

² In de jaren 1940 betekende de opkomst van autoritaire regimes een bedreiging voor de democratie, waardoor gesteld wordt dat deze in een crisis zat. In de jaren 1970 betrof het eerder een interne legitimiteitscrisis die versterkt werd door de economische crisis van het moment (Ecran & Gagnon, 2014).

hernieuwde aandacht voor deze diagnose? Welke zaken wijzen op een omkering van de democratisering? Ecran en Gagnon (2014) geven een hele waslijst aan zaken die in de literatuur als kentekenen van de democratische crisis dienen: het dalende vertrouwen in de bestaande democratische organisaties, het verminderd aantal stemmen voor traditionele partijen, en de electorale groei van de extreme partijen worden het meeste aangehaald. Daarnaast vermelden Ecran en Gagnon (2014) ook de ervaren inefficiëntie van representatieve regimes, het verminderende partij lidmaatschap, de groeiende ontevredenheid, het tekort aan politieke geletterdheid, de groeiende macht voor actoren zonder electorale aansprakelijkheid, enz.

Er bestaan dus talloze verschillende visies op democratie die elk in meer of mindere mate van elkaar verschillen. Elke visie geeft vervolgens aanleiding tot een specifieke lezing van de hedendaagse context. Het bepaalt of er van een crisis gesproken wordt en wat de aard is van deze crisis (Ercan & Gagnon, 2014). In mijn thesis focus ik op de analyse die verdedigers van *agonistische democratie* geven aan de huidige situatie. Filosofen zoals Chantal Mouffe, Ernesto Laclau en Jacques Rancière vormen de bekendste vertegenwoordigers van deze invulling van democratie. Specifieker ga ik in op de kritieken die deze denkers hebben op de liberale conceptualisering van democratie. De liberale traditie hanteert een consensusgerichte invulling van democratie en legt de nadruk op het belang van vrije en rationele debat. John Rawls, maar ook Jürgen Habermas worden omwille van hun deliberatieve insteek vaak aangehaald als voorbeelden voor deze consensusgerichte visie op democratie (Mouffe, 2005).

Volgens de critici zou de consensusgerichte visie op democratie niet adequaat kunnen verklaren waar de huidige maatschappelijke polarisering vandaan komt. Dit zou komen doordat de consensusgerichte visie op democratie deel uitmaakt van het postpolitieke gedachtengoed en op deze manier bijdraagt aan het probleem zelf. De agonistische invulling van democratie zou daarentegen, volgens de verdedigers ervan, een beter kader bieden om de crisistoestand van de democratie te kunnen begrijpen en verklaren (Mouffe, 2005). Het is deze stelling die ik in mijn thesis wil onderzoeken. Het doel is om na te gaan op welke manier de agonistische visie kan helpen inzicht te verwerven in ontwikkelingen zoals de groeiende

ontevredenheid en de stijgende polarisering en vervolgens te kijken naar wat dit zou kunnen betekenen voor de praktijk.

Om na te gaan of de agonistische visie op democratie een zinvol analytische kader biedt pas ik deze toe op de context van het klimaatdebat, aangezien het een paradigmatisch voorbeeld is voor de postpolitieke aanpak van problemen (Swyngedouw, 2010). Daarnaast is deze keuze gemotiveerd vanuit het belang van de klimaatproblematiek zelf. Er bestaat een groot maatschappelijk belang om ontwikkelingen in de context van dit debat adequaat te vatten.

In het eerste hoofdstuk behandel ik het verschil tussen de consensusgerichte visie en de agonistische visie op democratie. Ik bespreek hoe deze twee perspectieven de hedendaagse crisis analyseren en ga verder in op de achterliggende theoretische kaders. Het tweede hoofdstuk vangt aan door de respectievelijke visies toe te passen op de context van het klimaatdebat. Vervolgens geef ik een gedetailleerde bespreking van de agonistische visie die stelt dat het klimaatdebat in een postpolitieke toestand verkeert. Ik eindig dit hoofdstuk door een overzicht te geven van een aantal empirische studies die het agonistische kader hebben gebruikt om het klimaatdebat te onderzoeken. Dit kader heeft dus al deels zijn analytische waarde voor onderzoek bewezen, maar ik merk op dat er binnen het agonistische kader nog geen adequaat onderzoek over klimaatscepticisme bestaat. In het derde hoofdstuk tracht ik bij te dragen aan de literatuur over de postpolitieke toestand van het klimaatdebat door een overzicht te bieden van het onderzoek naar klimaatscepticisme. Het doel is om na te gaan of er daarin studies te vinden zijn die aansluiten bij de agonistische visie. Als dit het geval is dan kan dat een argument vormen om dit kader vaker te hanteren binnen de sociale wetenschappen en met een andere blik naar de crisis van de democratie te kijken.

Hoofdstuk 1: Een discussie over democratie

Waar zowel de verdedigers van consensusgerichte visie als ook de agonistische visie het over eens zijn is dat de democratie het tegenwoordig niet goed stelt. Over de oorzaak en vervolgens ook de oplossing ervan verschillen ze echter fundamenteel van mening. Een cruciaal concept om het geschil tussen beide theorieën te begrijpen is *postpolitiek*. Ik begin door te verduidelijken wat postpolitiek inhoudt en hoe de consensusgerichte visie op democratie deel uitmaakt van het postpolitieke gedachtengoed. Vervolgens behandel ik de kritieken die agonistische democraten hebben op het postpolitieke gedachtengoed. Hierna verduidelijk ik het theoretisch kader van de agonistische democratie en behandel ik de meest gegeven kritieken op deze visie.

1.1 Democratie, consensus en vooruitgang

1.1.1 Postpolitiek

Simpel gesteld verwijst de term 'postpolitiek' naar een toestand van de maatschappij die zich voorbij eender welk ideologisch conflict situeert. Conflicten over wereldvisies zouden er niet meer toe doen en het enige wat voor politici overblijft, is nadenken over de best mogelijke oplossing van specifieke technische problemen (Žižek, 2008). Er wordt daarom ook gesproken over het postideologische tijdperk. In de sociologie van de jaren 60 meenden sommigen dat de samenleving naar dit soort toestand aan het evolueren was. Raymond Aron (1955) en Daniel Bell (1960) bijvoorbeeld stonden op een gegeven momenten zeer positief ten aanzien van deze ontwikkeling. Voor hen was dit een teken van vooruitgang en een uiting van een stijgende modernisering. Onpraktische ideologische debatten konden eindelijk plaatsmaken voor een pragmatische en doelgerichte aanpak van socio-economische kwesties (Paul & van Veldhuizen, 2021).

Rond de eeuwwisseling kende dit soort denken een heropleving en kan het teruggevonden worden bij auteurs zoals Anthony Giddens en Ulrich Beck. Door de globalisering enerzijds en stijgende individualisering anderzijds zou de wereld naar een nieuwe moderniseringsfase evolueren. Giddens (1999) en Beck (1994) spreken over *Reflexive Modernization*, aangezien steeds meer aspecten van het sociale leven zoals gender, familie en tradities open komen te

staan voor kritisch onderzoek. Verder stellen ze dat grote ideologische verschillen tussen links en rechts irrelevant geworden zijn voor het oplossen van problemen in deze nieuwe context. Volgens hen bestaat de opdracht van de politiek erin de ongewenste neveneffecten van de modernisering met de juiste expertise en op de meest effectieve wijzen te managen (Mouffe, 2005). De komst van de postindustriële samenlevingen ging gepaard met een emancipatie uit het groepsdenken. Daarom was er nood aan een vernieuwing van de politiek die beter bij de tijdsgeest zou passen. Ideologie was uit de mode en moest plaatsmaken voor een pragmatische en resultaatgerichte vorm van bestuur (Raco, 2014).

Al deze auteurs maken deel uit van wat het 'postpolitiekgedachtengoed' wordt genoemd. Deze zou tegenwoordig het overheersende denkkader vormen (Mouffe, 2005). Het geloof in de vooruitgang via een steeds inclusievere consensus is een belangrijk kenmerk van dit gedachtengoed. Het ultieme streefdoel van de democratie is om een conflictvrije samenleving tot stand te brengen waar enkel nog technische kwesties overblijven (Stavrakakis, 2020). Groepsdenken en ideologie hoeven niet meer in de weg te staan van een pragmatische vorm van politiek. Waardenconflicten zijn overbodig en op deze manier ontstaat de nodige ruimte voor een probleem-specifieke beleidsvoering waar efficiëntie de norm is (Meyer, 2020).

1.1.2 De consensusgerichte visie op democratie

Binnen de politieke filosofie manifesteert het postpolitieke gedachtengoed zich als een overheersing door het politiek liberalisme. Deze stroming wordt gekenmerkt door een rationalistische en individualistische benadering van democratie. Rawls en Habermas worden vaak aangeduid als exemplarische denkers van de postpolitieke invulling van de democratie. Hoewel beide denkers op vele vlakken van elkaar verschillen, delen ze de overtuiging dat de democratische instituties tot doel hebben via een rationeel-deliberatief proces een consensus tot stand te brengen waar elk individu, ongeacht zijn persoonlijke wereldvisie, mee kan instemmen (Mouffe, 2005).

Zowel Rawls als Habermas doen een poging een oplossing te formuleren voor het probleem van de pluralistische samenleving. Ze merken op dat we tegenwoordig in een context leven

waar mensen met verschillende waarden en wereldvisies eenzelfde ruimte moeten delen. Ze erkennen ook dat deze verschillende wereldvisies niet altijd te overbruggen zijn via rationeel debat. De onverzoenbare aard van sommige opvattingen zien ze als een mogelijke bedreiging voor de democratie, aangezien dit betekent dat er conflicten kunnen uitbreken. De vraag die Rawls en Habermas zich stellen is hoe je mensen met fundamenteel verschillende opvattingen op een vreedevolle manier kunt doen samenleven (Bohman, 1995)?

Beide denkers lossen het probleem van de pluralistische samenleving op door een normatieve invulling te geven aan de publieke rede. Deze moet een afdoende basis bieden om gezamenlijk een samenleving op te bouwen met regels waarin elke groep zich kan vinden. De publieke rede geeft aan welke gronden voor beslissing legitiem zijn en welke niet (Newey, 2001). Rawls en Habermas hanteren beide een deliberatieve visie op democratie. Deze moet conflictueuze uitbarstingen tussen groepen met verschillende waardenkaders kunnen vermijden. Ze delen de overtuiging dat, als burgers in discussie gaan met elkaar en zich beroepen op de publieke rede, ze vervolgens tot een overeenstemming zullen komen over de organisatie van de samenleving (Ward, 2019).

Ze lossen het probleem van de pluralistische samenleving dus op door een procedureel antwoord naar voren te schuiven (Ward, 2019). Het onderscheid tussen de privé- en de publieke sfeer is van cruciaal belang in de theorieën Rawls en Habermas. De specifieke waardenovertuiging van burgers mogen enkel een rol spelen in de inrichting van hun privéleven. In het publieke domein heerst echter de publieke rede. Hoewel Rawls en Habermas verschillen in hun invulling van 'publieke rede' zijn ze beiden van mening dat waardenopvattingen en wereldvisies geen rol mogen spelen in politieke beslissingen. Politieke beslissingen moeten genomen worden op basis van een gedeelde verzameling aan neutrale principes en procedures die consensus mogelijk maken. Omwille van deze redenen vormt het denken van Rawls en Habermas een voorbeeld van het postpolitieke gedachtegoed (Newey, 2001).

1.1.3 De democratische crisis als verval van de redelijkheid

Voor een tijd lang zag het eruit of de wereld op weg was naar een postpolitieke toestand. Het einde van de geschiedenis zoals Fukuyama (1989) het had voorspeld leek zich te actualiseren. Met de val van de Berlijnse muur en het einde van de Koude Oorlog werd de ideologische tweedelingen van de wereld opgeheven. De waarden van westerse liberale democratie werden aanzien als universeel aanvaard. De democratie was in opmars en wereldwijd namen steeds meer regimes een democratische vorm aan (Rummens, 2016). Er was een unificerende en pacificerende beweging aan de gang. Ook binnen landen die al een democratisch regime hadden kon eenzelfde trend geobserveerd worden. De grenzen tussen links en rechts vervaagden. De 'Third Way' uitgedacht door Giddens (1999) en in de praktijk gebracht door Tony Blair biedt een goede illustratie voor deze algemene tendens. Sociaaldemocratische partijen zochten een middenweg tussen de principes van de liberale markteconomie en de verzorgingsstaat. In vele landen kwam zo een centrumrechtse consensus tot stand (Mouffe, 2005).

Echter is het tegenwoordig moeilijk vol te houden dat de wereld naar een postpolitieke toestand toe evolueert. Zowel op nationaal als op internationaal vlak laaien de (ideologische) spanningen weer hoog op. Chantal Mouffe (2005) stelt dat er eerder sprake is van een tegenbeweging. Ze verwijst hiervoor naar de gebeurtenissen van 9/11 en de opkomst van extreemrechts populisme. Recente gebeurtenissen lijken haar stelling enkel te bevestigen. Het extreemrechts populisme staat sterker in haar schoenen in vergelijking met 2005. Tijdens de covidpandemie deed niet enkel het coronavirus de ronde, maar ook complottheorieën verspreidden zich aan een lopend vuurtje (Petersen et al., 2021). Daarnaast doet de inval van Rusland in Oekraïne bij velen het spook van de Koude Oorlog weer bovendrijven.

De universele aanvaarding van de liberale westerse democratie blijkt toch niet zo vanzelfsprekend. Groeiend electoraat voor extreemrechtse partijen wordt door liberale omschreven als een teken van 'onredelijkheid'. De populistische visie heeft een te exclusieve en homogene invulling van 'het volk' en gaat in tegen het liberale principe dat pluraliteit respecteert (Reid, 2022). De opkomst van het populisme wordt beschreven als een uitbarsting van irrationaliteit of de terugkeer van het archaïsche groepsdenken. Populistische kiezers zouden zich te veel door emoties laten leiden en te weinig oor hebben voor wat de rede hen vertelt. Deze analyse bekritisieren de verdedigers van de agonistische visie op democratie. De

verklaring die het politiek liberalisme geeft aan de huidige ontwikkelingen zou ontoereikend zijn en kan er vervolgens onmogelijk een antwoord op bieden. Omwille van deze reden stellen ze dat er nood is aan een alternatief denkkader (Mouffe, 2005).

1.2 Agonistische democratie en de problematisering van het postpolitieke gedachtegoed

De term 'postpolitiek' wordt in feite vooral gebruikt door de critici van dit gedachtegoed. De overheersing van het idee dat een wereld zonder ideologisch conflict mogelijk is en dat het tijdperk van collectieve identiteiten voorbij is, wordt door verdedigers van een agonistische democratie sterk geproblematiseerd. Ze spreken over de postpolitieke conditie of *Zeitgeist* (Mouffe, 2005). Agonistische democraten richten hun verwijten vooral naar de consensusgerichte visie op democratie die volgens hen zowel ontologisch-theoretisch alsook op praktisch niveau problematisch is (McClymont, 2019). Volgens hen is een postpolitieke toestand noch mogelijk noch wenselijk en de overheersing van het postpolitieke gedachtegoed zou aan de basis liggen van de huidige crisistoestand van de democratie (Mouffe, 2005).

In haar boek *On The Political* (2005) bespreekt Chantal Mouffe uitvoerig de problemen met het postpolitieke gedachtegoed. De overheersing van dit gedachtegoed brengt de politieke filosofie op het verkeerde spoor door een adequate conceptualisering van de huidige maatschappelijke situatie in de weg te staan. De theoretische misvattingen hebben vervolgens belangrijke praktische gevolgen. Volgens Mouffe biedt een agonistische visie op democratie een beter denkkader om de huidige maatschappelijke toestand te begrijpen en vervolgens ook te remediëren. Ik overloop eerst Mouffes kritiek op het postpolitieke gedachtegoed³. Vervolgens bespreek ik Marcharts (2007) term 'post-foundational political thought' om wat extra duiding te geven bij het denkkader achter de agonistische visie op democratie.

³ In mijn bespreking baseer ik mij voornamelijk op Mouffes boek *On The Political* (2005). Een gelijkaardige analyse kan echter ook gevonden worden bij Rancière (2014) of Žižek (2008).

1.2.1 Conceptuele problemen: Over de antagonistische aard van het politieke

Despite what many liberals want us to believe, the specificity of democratic politics is not the overcoming of the we/they opposition, but the different way in which it is established. What democracy requires is drawing the we/they distinction in a way which is compatible with the recognition of the pluralism which is constitutive of modern democracy (Mouffe, 2005, p.14).

Het politiek liberalisme belichaamt het postpolitieke gedachtegoed op het gebied van de politieke filosofie.⁴ De algemene opvatting is dat de democratie tot doel heeft een consensus tot stand te brengen waar elke individuele burger zich in kan vinden. Belangrijk hierbij is dat burgers zich tijdens de deliberatieve processen laten gidsen door de publieke rede en hun waardenoordelen naar de zijkant schuiven. Via het volgen van de gepaste deliberatieve procedures kan het probleem van de pluralistische samenleving worden opgelost (Mouffe, 2005).

Net als de verdedigers van de consensusgerichte visie op democratie proberen ook de verdedigers van de agonistische democratie een oplossing te vinden voor het probleem van pluralistische samenleving. Agonistische democraten zijn echter van mening dat deze liberaal-rationalistische oplossing hiervoor ontoereikend is omdat de consensusgerichte visie op democratie de rol van conflict binnen een democratische samenleving niet voldoende apprecieert. Liberale denkers zijn zich ervan bewust dat de er in de samenleving groepen aanwezig zijn die op fundamenteel niveau van elkaar verschillen. Dit gegeven doen ze echter teniet door het belang van rationeel debat en consensus te benadrukken (Mouffe, 2005).

Zowel Rawls als Habermas stellen dat burgers met fundamenteel verschillende wereldvisies toch tot een overeenkomst kunnen komen als ze zich beroepen op de publieke rede. Ze lossen het probleem van de pluralistische samenleving op door een normatief begrip van 'rationaliteit' naar voren te schuiven. Een agonistische democraat zal er echter op wijzen dat het juist de invulling van het begrip rationaliteit zelf is die de kern van politieke debatten vormt. De procedurele voorstellen van Rawls en Habermas kunnen enkel werken in een wereld waar fundamentele conflicten over de organisatie van de samenleving al opgelost zijn.

⁴ Mouffe (2005) somt enkele uitzonderingen op zoals Isaiah Berlin, Joseph Graz, John Gray en Michael Walzer.

De liberale consensusgerichte visie kan enkel functioneren in een postpolitieke wereld (Newey, 2001).

Om deze redenering te verduidelijken introduceert Mouffe (2005) het conceptuele onderscheid tussen 'de politiek' en 'het politieke'. De politiek verwijst dan naar de bestaande instituties en praktijken die onze huidige sociale realiteit creëren en ordenen. 'Het politieke' daarentegen is de ruimte waarin de verschillende sociale realiteiten tegenover elkaar komen te staan. Anders gezegd constitueert het politieke de grenzen waarbinnen aan politiek wordt gedaan. Het politieke bepaald het kader dat aangeeft wat mogelijk is, terwijl de politiek zich bezighoudt met het oplossen van problemen binnen dit specifieke kader (Žižek, 2008).

Discussie over het politieke zijn discussies over de aannames van het politieke debat zelf. Het is waar de grenzen van legitimatie worden bepaald. De liberale consensusgerichte visie op democratie is volgens de agonist in de ware zin van het woord geen democratie omdat het geen ruimte biedt voor debatten over het politieke (Mouffe, 2005). Door een specifieke invulling te geven aan het begrip van 'publieke rede' sluiten Habermas en Rawls de strijd over het politieke voorbarig af. De grenzen van het debat worden hiermee *a priori* sterk afgelijnd (Newey, 2001). De consensusgerichte visie biedt geen ruimte voor fundamentele debatten over de (in)richting van de samenleving. Het laat wel een pluraliteit toe op niveau van de politiek toe, maar niet op niveau van het politieke (Mouffe, 2005).

Een agonistische visie op democratie stelt dat er voldoende ruimte gelaten moet worden voor debatten over het politieke. Dit is belangrijk opdat de spanningen in de samenleving niet te hoog oplopen. Het politieke wordt gekenmerkt door zijn antagonistische aard.⁵ Het is de ruimte waar de machtsstrijd tussen de verschillende hegemonische projecten plaatsvindt. Mouffe (2005) gaat ervan uit dat er altijd conflict zal bestaan over de fundamentele van de samenleving. Echter stelt ze ook dat het opbouwen van een specifieke samenleving enkel mogelijk is als er eensgezindheid is over de richting ervan. Hiervoor is een machtsdaad nodig

⁵ Er bestaat verschillende visies over de aard van het politieke. Marchart (2008) maakt een onderscheid tussen enerzijds de Arendtiaanse traditie waar het politieke gekarakteriseerd wordt als een vrije ruimte voor deliberatie en de Schmittiaanse traditie anderzijds die stelt dat het politieke een ruimte van macht, conflict en antagonisme is. Mouffe (2005) plaats zichzelf duidelijk binnen de Schmittianse traditie.

die de andere visies buiten beschouwing laat. Elk maatschappelijk project berust op een initiële exclusie die ervoor zorgt dat conflictueuze uitbarstingen altijd potentieel aanwezig zijn.

De kernopdracht van de democratie bestaat erin de strijd tussen de verschillende samenlevingsvisies zo vorm te geven, opdat het niet uitloopt op een bloederig conflict. De liberale consensusgerichte visie op democratie is blind voor de antagonistische aard het politieke. Hierdoor gaat deze visie voorbij aan de essentiële bestaansredenen van de democratie. Omwille van deze redenen kan de democratische crisis niet begrepen worden vanuit het consensusgerichte denkkader (Mouffe, 2005).

1.2.2 Praktische gevolgen: Depolitisering

This very quick look at some recent populist successes should be enough to illustrate (...) the negative consequences of the absence of agonistic channels for expression of conflicts, both in domestic and in international politics. With respect to domestic politics, it is my contention that the strong appeal of 'anti-establishment' parties is due to the incapacity of established democratic parties to put forward significant alternatives and it can only be grasped within the context of a consensual mode of politics prevalent today (Mouffe, 2005, p.69).

Problemen met het postpolitieke denken bevinden zich niet enkel op het theoretisch-conceptueel niveau. De overheersing van dit soort denken heeft ook belangrijke gevolgen in de praktijk. Mouffe (2005) stelt dat de huidige crisis van de democratie een gevolg is van de hegemonie van het postpolitieke gedachtengoed. Een belangrijk praktisch gevolg van het postpolitieke denken is dat het in het publieke debat geen ruimte biedt voor alternatieve stemmen. De antagonistische aard van het politieke wordt via discursieve praktijken toegedekt. De agonistische visie op democratie stelt echter dat als er geen legitieme ruimte voor conflict wordt toegelaten, deze in extremere vormen zullen komen bovendrijven. Het dalende vertrouwen in de democratie en de stijgende mate van polarisering zouden volgens Mouffe (2005) symptomen zijn van de postpolitieke retoriek. Ik licht deze redenering hier verder toe aan de hand van het concept 'depolitisering'.

Depolitisering verwijst naar het soort discursieve praktijken die ervoor zorgen dat bepaalde beslissingen of premisses niet meer op een legitieme manier in vraag gesteld kunnen worden

(Carvalho et al, 2017). Een discours is gedepolitiseerd wanneer het zichzelf presenteert als de enige mogelijkheid. De mogelijkheid van keuze en de potentie tot conflict worden op het discursieve niveau niet erkend. Het overheersende discours dekt zich in tegen elke fundamentele kritiek door de antagonistische aard van het politieke te ontkennen en zichzelf voor te doen als zijnde de consensus. Elke afwijkende visie wordt in diskrediet gebracht doordat het gerepresenteerd wordt als onredelijk of onmogelijk (Mouffe, 2005). Dit kan op verschillende manieren. In de literatuur zijn op z'n minst drie varianten terug te vinden: een ethische, een technische en een psychologische vorm van depolitisering.

Mouffe (2005) zelf bespreekt vooral de ethische versie van depolitisering. Ze haalt aan hoe politieke kwesties tegenwoordig worden uitgespeeld in een moreel register. De tegenstelling tussen 'Links' en 'Rechts' is omgeruild voor 'Goed' tegen 'Slecht'. Dit blijkt zeer duidelijk uit de manier waarop de traditionele partijen in het Westen omgaan met de opkomst van rechtse 'anti-establishment' partijen. Er is een scheiding aangebracht tussen de 'Goede Democraten' enerzijds en het 'Verwerpelijke Extreem-Rechts' anderzijds. Tegenstemmen worden weggezet als moreel minderwaardig. Ze worden niet meer aanzien als legitieme gesprekspartner, hoewel ze volgens Mouffe (2005) wel belangrijke politieke vragen op tafel brengen.

Andere academici hebben opgemerkt dat een gelijkaardige depolitisering optreedt door maatschappelijke kwesties op een voornamelijk wetenschappelijke of economische manier te kaderen. Hierbij worden politieke vragen herleid tot technische problemen. Door het probleem voor te stellen als een zaak van gepaste technische expertise hoeven vraagstukken over de richting van de samenleving niet aangekaart te worden. De moeilijkheid van politieke kwesties bestaat uit het uitzoeken hoe het advies van experts op een passende manier te vertalen naar een concreet beleid (Carvalho et al., 2017). Het discours van regeringsleiders tijdens de coronacrisis biedt een mooie illustratie van de technische depolitiseringsvariant. De meest recente wetenschappelijke inzichten dienden als rechtvaardiging voor zowat elke beleidsbeslissing. Verdere verantwoording leek niet nodig (Kettell & Kerr, 2022).

De derde variant op depolitisering bestaat erin politieke kwesties te reduceren tot een zaak van psychologie. Sociale problematieken worden behandeld als zijnde pathologische

aandoeningen van een individu (Madsen, 2014). Er wordt daarom ook wel eens gesproken over het individualiseren of het pathologiseren van maatschappelijke problematieken. Psychologisering is een discursieve strategie die problematieken decontextualiseert en een individuele oplossing voorschrijft. Het is aan het individu zichzelf te 'fixen' om beter te kunnen meedraaien in het systeem. Het is een discursief mechanisme die de status quo probeert te behouden (Rockler, 2006). Zo worden bijvoorbeeld 'burn-outs' toegeschreven aan een slechte werk/privé balans of gezien als een tekort aan 'self management'-vaardigheden in plaats van ze te begrijpen als gevolg van een stijgende werkdruk en toenemende onzekerheid (Davies, 2016).

Wat deze drie discursieve mechanismes depoliteiserend maakt is dat ze een diepgaande politieke analyse van een problematiek afhouden door het te gaan herleiden naar respectievelijk een ethische, technische of psychologische kwestie. Depolitisering is een mechanisme dat de strijd over het politieke probeert dicht te gooien en het overheersende discours veilig te stellen van kritiek. Debatten over de toekomstige inrichting van de samenleving worden afgehouden door slecht één overheersende politieke interpretatie van de problematiek als legitiem te beschouwen. Verschillende oplossingen voor het probleem zijn enkel toegelaten op voorwaarde dat ze binnen de overheersende interpretatie blijven. De interpretatie van de problematiek zelf wordt via depolitisering buiten het domein van de legitieme contestatie gesteld (Carvalho et al., 2017).

Depolitisering is karakteriserend voor de postpolitieke conditie en ligt volgens Mouffe (2005) aan de basis van de huidige crisis van de democratie. Depolitiserende logica verhindert het maken van een betekenisvolle politieke keuze. Dit zorgt vervolgens voor een vervreemding van de bestaande politieke praktijken. Door een gebrek aan politiek handelingsvermogen geraken sommige gedesinteresseerd van de politiek (Carvalho et al, 2017). Echter kan dit gebrek aan inspraak ook een bron van frustratie en ressentiment worden. Groepen die zich benadeeld voelen door de status quo weten dan niet naar wie ze zich kunnen richten met hun bekommernissen. Door een gebrek aan legitieme ruimte voor contestatie richt de uitgesloten groep zich tot de anti-establishment stemmen (Mouffe, 2005). Wie tegen de status quo wil ingaan krijgt in een postpolitieke context geen andere optie dan heel het systeem te verwerpen (Rancièrè, 2014). Depolitisering werkt polariserend. Als er geen legitieme ruimte

voor contestatie wordt gegeven, ontstaat er onvermijdelijk een conflict op meta-niveau (Kenis & Lievens, 2014) .

Om te eindigen met de woorden van Stefaan Rummens:

Wanneer burgers het gevoel kwijt zijn dat er binnen het politieke systeem herkenbare en geloofwaardige aanspreekpunten zijn voor hun frustraties en verwachtingen, als ze niet langer het gevoel hebben het systeem van binnenuit te kunnen bijsturen in een richting die hen meer aanstaat, dan kiezen sommigen onder hen ervoor om zich tegen het politieke systeem als dusdanig te keren. Het is een essentieel politiek mechanisme waarvan het belang doorgaans schromelijk wordt onderschat: waar oppositie *binnen* het systeem niet meer mogelijk is, keert het zich *tegen* het systeem zelf (Rummens, 2016, p.18)

1.2.3 De institutionalisering van het postpolitieke denken

Elk discours brengt ook materiële veranderingen met zich mee waardoor het zichzelf versterkt. Het depoliteiserend aspect van het postpolitieke discours uit zich op institutioneel niveau als een verschuiving in de procedures voor beslissingsvorming. De postpolitieke conditie wordt gekarakteriseerd door een *post-democratische* manier van besturen. De democratische instituties blijven daarbij formeel wel behouden, maar beslissingsmacht verschuift gradueel van de publieke instellingen naar plekken waar de belangen van de bedrijfswereld primeren. Er ontstaat zo een institutionele ruimte waar publieke verantwoording niet nodig is. Hierdoor verliezen beslissingen aan zichtbaarheid en zijn ze ook minder makkelijk contesteerbaar (Swyngedouw, 2010).

Deze verandering in bestuursvorm wordt in de literatuur geïdentificeerd als deel van een meer algemene tendens. Het gaat hier om de neoliberalisering van de samenleving waarbij traditionele vormen van regeren (*gouvernement*) worden vervangen door nieuwe vormen van besturen (*governance*). In traditionele regeervormen worden beslissingen genomen en afgedwongen op een gecentraliseerde en hiërarchische manier. Het is hierbij duidelijk wie verantwoordelijk is voor welke beslissingen. In *governance*-netwerken daarentegen is het onduidelijk wie verantwoordelijk is voor het uiteindelijke resultaat. Beslissingen worden genomen op een gedecentraliseerde manier in bestuursnetwerken. Politieke problemen worden gezien als technische kwesties van belangenmanagement. De uiteindelijke beslissing

is een resultaat van een onderhandelingsproces tussen alle verschillende *stakeholders* (publiek, semipubliek en privé). Alle actoren kunnen hun eigen verantwoordelijkheid altijd afschuiven en zich verschuilen achter de bereikte consensus (Rummens, 2016).

Deze analyse van de postpolitieke context bevindt zich meer op sociologisch niveau. Een uitgebreide analyse van deze shift in beslissingsmacht is terug te vinden in het werk van bij Colin Crouch (2004; 2020). Hoewel hij niet noodzakelijk een verdediger is van de agonistische democratie, richt veel van zijn werk zich op het analyseren van de gevolgen van deze institutionele ontwikkeling die hij beschouwt als een verschuiving naar een postdemocratische samenleving:

The achievements of the democratic period have left a major legacy of practices, attitudes, values and institutions. These are still active. This gives ground for optimism, but it also explains something important about post-democracy: we do not notice that democracy has weakened, because its institutions and habits remain; but the real energy of the political system has passed into the hands of small elites of politicians and corporate rich, who increasingly ensure that politics responds to their wishes (Crouch, 2020, p.3).

Door de shift van *government* naar *governance* ligt de macht niet meer bij diegene die deze formeel belichaamt. Er ontstaat een context waarin politici bang zijn voor het afleggen van publieke verantwoording, en burgers achterblijven met een gevoel van machteloosheid (Rummens, 2016). De verdedigers van een agonistische democratie waarschuwen ervoor dat, als deze gevoelens genegeerd blijven, ze zich kunnen ontwikkelen tot antidemocratisch sentiment (Rancière, 2014). Als de bestaande instituties geen betekenisvolle alternatieven kunnen aanbieden, zal dit bij sommige bevolkingsgroepen leiden tot een volledige afzetting hiervan. Omwille van deze reden stellen verdedigers van de antagonistische democratie dat er nood is aan een alternatief kader om na te denken over de recente maatschappelijke ontwikkelingen. De hegemonie van het postpolitieke denken in de politieke filosofie dient doorbroken te worden om de crisis van de democratie adequaat te kunnen begrijpen (Mouffe, 2005).

1.3 Post-foundational political thought

Om goed te kunnen begrijpen waarom de postpolitieke toestand, zowel in theorie als in de praktijk, geproblematiseerd wordt door verdedigers van de agonistische democratie, zal ik ingaan op het achterliggend theoretisch kader. Ik beroep mij hiervoor op het boek *Post-foundational political thought* (2008) van Oliver Marchart. Hierin probeert hij een gemeenschappelijke grond te vinden tussen verscheidene hedendaagse politieke denkers, waartoe ook vertegenwoordigers van het agonistische denkkader zoals Mouffe, Laclau en Rancière behoren. Wat deze verschillende denkers ondanks hun vele verschillen volgens Marchart (2008) samenbrengt, is de ontologische aanname dat er geen ultieme of absolute fundering van een samenleving mogelijk is. Dit theoretisch postulaat ligt aan de basis van het conceptuele onderscheid tussen de politiek en het politieke, en verklaart waarom agonistische democraten met een heel andere blik naar de toestand van de democratie kijken dan verdedigers van de consensusvisie.

1.3.1 De onmogelijkheid van een absolute fundering

It is this dislocation of the foundationalist horizon, which leads in political theory, to the development of a radical concept of the political as differentiated from politics – for if no natural ground for society is available anymore, we will have to come to terms with contingent forms of society's institution/destitution, which is the very concern of philosophy of the political, as opposed to the traditional idea of political philosophy (Marchart, 2008, p.155).

Alvorens in te gaan op het postfunderingsdenken (*post-foundationalisme*) is het nodig een schets te geven van het funderingsdenken (*foundationalisme*). Niettemin omdat dit, volgens Marchart (2008), sinds Plato het overheersende paradigma voor de politieke filosofie vormt. Ten eerste stelt het funderingsdenken dat er een basisprincipe voor politiek bestaat en dat dit principe buiten de politiek zelf staat. Het funderingsdenken gaat er dus vanuit dat er een ultiem principe bestaat dat elke specifieke samenleving overstijgt. Dit absolute fundament biedt vervolgens de nodige basis voor het opbouwen van een samenleving. De taak van de politieke filosofie bestaat eruit te achterhalen wat deze grondslag juist is, opdat er dan op gepaste wijze aan politiek kan worden gedaan.

In tegenstelling met het funderingsdenken gaat het postfunderingsdenken ervan uit dat er ten eerste geen ultieme fundering voor het politieke bestaat, en ten tweede dat elke poging

tot fundering noodzakelijk tijdelijk en contingent is. Dit betekent dat elke legitimatie van een bepaalde maatschappelijke orde afhankelijk is van een specifieke historische context die deze mogelijk maakt. Marchart (2008) merkt op dat het postfunderingsdenken dus niet stelt dat het vinden van een grondslag onmogelijk is. Wel verzwakt het de ontologische status van elk funderend principe. Het wijst op de contingente aard van de samenleving en heeft tot doel een politiek denken te ontwikkelen dat ruimte biedt voor dit gegeven.

Aan de hand van het onderscheid tussen het funderingsdenken en het postfunderingsdenken wordt ook duidelijker wat het verschil is tussen de consensusgerichte visie en de agonistische visie op democratie. Terwijl de eerste behoort tot de traditie van het funderingsdenken maakt de laatste deel uit van het postfunderingsparadigma. Denkers zoals Rawls en Habermas doen een poging om de democratische politiek te gronden in het rationale debat. De menselijke ratio dient hier als funderend principe, aangezien het volgens hen elke particuliere levensvisie overstijgt. Agonistische democraten daarentegen zijn bezig met het ontwikkelen van een visie op democratie die vertrekt vanuit de aanname dat er geen absolute fundament bestaat. Ze willen een concept van democratie ontwikkelen dat de contingente aard van de samenleving volledig erkent en zo een gepast kader kan bieden om te kunnen omgaan met de pluraliteit aan samenlevingsvisies (Marchart, 2008).

1.3.2 De politiek versus het politieke

Hence, the difference predicates given to the political by theorist as diverse as Schmitt, Ricoeur, Wolin, Mouffe, Nancy, Badiou, Rancière and others are of secondary nature when compared to what the share: *these theorists see the necessity to split the notion of politics from within.* (...) By splitting politics from within, something essential is released. On the one hand, politics – at the ontic level – remains a specific discursive regime, a particular social system, a certain form of action; while on the other hand – at the ontological level – the political assumes the role of something which is of an entirely different nature: the principle of autonomy of politics, or the moment of institution of society (Marchart, 2008, pp.7-8).

Het conceptueel onderscheid tussen de politiek enerzijds en het politieke anderzijds volgt uit de aanname dat er geen ultiem funderend principe voor politiek bestaat. Er was volgens Marchart (2008) nood aan conceptuele vernieuwing, aangezien het denkkader van funderingsdenken niet toelaat om de contingente aard van maatschappelijke regimes te erkennen. Hiervoor werd het concept van 'het politieke' geïntroduceerd. Het verwijst naar de

ruimte waarin de verschillende funderende principes tegenover elkaar komen te staan. Stellen dat er geen absoluut fundament bestaat maakt mogelijk dat er over verschillende maatschappelijke projecten gesproken kan worden.

De politiek en het politieke verschillen van elkaar in hun aard. Wat het postfunderingsdenken aankaat, is dat er altijd een spanning zal bestaan tussen deze twee dimensies en dat juist deze spanning de eigenheid van politiek als sociaal domein bepaalt. Politieke activiteit houdt zich dus bezig met het actualiseren van een particulier fundament, terwijl het politieke het toneel biedt waarop de keuze voor het fundament wordt beslecht. Aan politiek doen is enkel mogelijk door de strijd over het politieke stil te leggen of af te dekken. Elke samenleving berust op een initiële keuze over een basisprincipe die de organisatie en legitimatie ervan mogelijk maakt. Echter vertelt het postfunderingsdenken dat de strijd over het politieke nooit volledig afgesloten kan zijn. Elke specifieke samenleving zal altijd ooit weer in confrontatie komen met zijn eigen contingentie (Marchart, 2008).

Vanuit het postfunderingsdenken is de cruciale vraag voor de politieke filosofie hoe de spanning tussen de politiek enerzijds en het politieke anderzijds te gaan organiseren. Omwille van de overheersing van het funderingsdenken, zou deze vraag tot nu toe weinig aandacht hebben gekregen binnen de politieke filosofie. Marchart (2008) stelt dat de vraag naar de juiste balans tussen de twee tegengestelde logica's met de tijd enkel belangrijker zal worden. Er is volgens hem een historisch-culturele ontwikkeling bezig die ervoor zorgt dat de contingentie aard van de samenleving steeds algemener erkend wordt. Met andere woorden is Marchart (2008) van mening dat het paradigma van het funderingsdenken niet meer past bij de algemene tijdsgeest. Door op zoek te gaan naar nieuwe manieren om de samenleving te funderen stelt het zich de verkeerde taak. Een hedendaagse politieke filosofie moet oog hebben voor het groeiende bewustzijn van de contingentie aard van de samenleving en een manier vinden om hiermee om te kunnen gaan, in plaats van deze trend tegen te gaan.

1.3.3 Postfunderingsdenken en agonistische democratie

If no particular politics can be logically derived from a post-foundational stance, does this imply that *nothing* follows? I do not think so, because what a post-foundational stance does say is that every attempt at grounding will ultimately fail. To realize this does in fact have implications for our idea of democracy, since democracy is to be defined as a regime that seeks, precisely, to come to terms with the ultimate failure

of grounding rather than simply repressing or foreclosing it. While all conceivable political regimes, all forms of political order and ordering are necessarily grounded in the abyss of an absent ground of the political most of them tend to disavow this abyssal nature (Marchart, 2008, p.158)

Marchart stelt dat, hoewel het omarmen van het postfunderingsdenken niet noodzakelijk aanleiding geeft tot democratisch denken, het wel zo is dat elk democratisch gedachtengoed noodzakelijk *post-foundational* van aard is.⁶ Het basisprincipe van de democratie is dat elke beslissing open moet kunnen staan voor contestatie. Dit betekent dat er geen absolute fundering van de macht bestaat en dat elke poging hiertoe tijdelijk en contingent is. Het is de institutionele regeervorm die de interactie tussen de politiek als het domein van beslissing en legitimering en het politieke als domein van de contestatie en alternatieven voorstellen, het beste toelaat (Marchart, 2008).

Elk werkelijk democratisch project moet de speling tussen de politiek en het politieke toelaten, als het zijn naam waardig wil zijn. Veel *post-foundational* denkers zien het groeiende bewustzijn van contingentie als een positieve ontwikkeling. Ze beschouwen deze ontwikkeling als mogelijksvoorwaarde voor een radicale emancipatorische politiek. Door interactie met het politieke toe te laten, ontstaan mogelijkheden voor contestatie van de bestaande sociale orde en opent zich de weg voor verscheidene vormen van politisering (Marchart, 2008).

De agonistische democratie maakt deel uit van de traditie van het postfunderingsdenken omdat het de strijd om het politieke onder de aandacht brengt en wil nadenken hoe ruimte te bieden voor conflict binnen de instituties. Het erkent de spanning tussen de politiek en het politieke, en probeert een manier te vinden daarmee om te gaan. Het is erop gericht een evenwicht te zoeken tussen de logica van beleid voeren binnen een consensus en hierbij ook voldoende ruimte te geven voor diegenen met een tegenstem. Mouffe (2005) omschrijft de agonistische democratie als volgt:

Adversaries inscribe their confrontation within the democratic framework, but this framework is not seen as something immutable: it is susceptible of being redefined through hegemonic struggle. An agonistic conception of democracy acknowledges the

⁶ Marchart (2008) wijst erop dat conservatieve denker zoals Michael Oakeshott of Carl Schmitt tot de *post-foundational political thought* behoren.

contingent character of the hegemonic politico-economic articulations which determine the specific configuration of a society at a given moment. They are precarious and pragmatic constructions which can be disarticulated and transformed as a result of the agonistic struggle among adversaries (Mouffe, 2005, p.33).

Aanhangers van deze visie op democratie bekritisieren de liberale conceptie van democratie omdat deze niet in de ware zin van het woord democratisch zou zijn. Liberale denkers zouden niet ver genoeg gaan in het erkennen van de contingente aard van de samenleving. Wat ze proberen te doen, is het funderen van de samenleving op de mogelijkheid van een rationele consensus. Hiermee dekken ze de strijd over het politieke af en worden geen legitieme wegen voor contestatie geboden. In de praktijk dient de consensusgerichte visie enkel als legitimatie van de status quo en biedt het geen mogelijkheid voor betekenisvolle politieke keuze met alle negatieve gevolgen van dien (Mouffe, 2005).

1.4 Kritieken op de agonistische visie

Een eerste en meest gegeven kritiek op de agonistische visie op democratie is dat het ideologisch conflict en fragmentatie zou aanmoedigen. Er wordt gesteld dat in de hedendaagse context er al zoveel polarisering is waardoor efficiënte beleidsvoering bijna onmogelijk is. 'Is het tegenwoordig niet beter op te roepen tot consensus en bemiddeling in plaats van het belang van waardenconflicten in de verf te zetten?' vragen critici zich af (Pepermans & Maesele, 2016).

De agonistische visie ontkent nochtans niet het vormen van een consensus essentieel is voor beleidsvoering, maar wil er gewoon op wijzen dat deze consensus nooit definitief en volledig inclusief kan zijn (Pepermans & Maesele, 2016). Elke beslissing is contingent en berust op een vorm van uitsluiting. Er zal altijd een groep worden uitgesloten en omwille van deze reden moet de mogelijkheid tot conflict en contestatie altijd open blijven. Ideaal gesproken zou de democratie de institutionele ruimte moeten bieden waar de verschillende samenlevingsvisies met elkaar de confrontatie kunnen aangaan zonder dat dit op geweld uitdraait (Mouffe, 2005).

Wat de agonistische visie op democratie doet is aandacht vragen voor de spanningsverhouding tussen de politiek en het politieke. Depolitisering speelt een zeer

ambigue rol binnen dit kader. Aan de ene kant is het noodzakelijk, aangezien er zonder consensus en besluitvorming geen samenleving tot stand kan komen. Aan de andere kant is het problematisch omdat depolitisering erop gericht is het politieke af te sluiten, contestatie af te houden en conflicten toe te dekken (Metzger et al., 2021).

Een democratische samenleving moet een goede balans weten te vinden tussen beide logica's. De liberale consensusgerichte visie zou dit niet doen. De nadruk ligt er op rationele deliberatie om vervolgens tot een consensus te komen waar alle partijen mee kunnen instemmen. Besluitvorming is slechts één zijde van de politieke medaille. Door aandacht te vragen voor het politieke als het domein van de contingentie willen verdedigers van de agonistische democratie erop wijzen dat conflict ook een essentieel onderdeel is van de maatschappij. Het is daarom belangrijk voor een samenleving, wil het polarisering vermijden, dat er betekenisvolle politieke alternatieven blijven bestaan. Dit is juist wat er ontbreekt in een postpolitieke context (Mouffe, 2005).

Een ander vaak voorkomend verwijt is dat de agonistische democratie een vorm van politiek of ethisch nihilisme belichaamt omdat het zegt dat elk maatschappelijk project van contingente aard is (Marchart, 2008). Deze kritiek komt vooral van liberale denkers die van mening zijn dat een democratie niet kan werken zonder het invoeren van een transcendent fundament dat elke particuliere overtuiging weet te overstijgen. Hierop antwoordt de verdediger van agonistische democratie dat juist het invoeren van een absolute fundering ingaat tegen het principe van de democratie. Een regime dat zich democratisch wil noemen moet ook de ruimte geven om de aannames van het debat zelf in vraag te stellen (Mouffe, 2005). Daarnaast kan in navolging van Marchart (2005) aangehaald worden dat er een cultureel-historische ontwikkeling plaatsvindt die het pomen van universele zekerheden bemoeilijkt. Het is bijgevolg beter om mee te denken met de groeiende aanvaarding van contingente aard van de samenleving in plaats van ertegen in te gaan.

Een derde kritiek die deels ook teruggaat op het verwijt dat het agonistische kader fragmentatie zou aanmoedigen, is dat het een te kritisch en te weinig constructieve theorie is (Kenis, 2019). Het zou er enkel op gericht zijn de bestaande praktijken in vraag te stellen zonder zelf met praktische en gerichte oplossingen te komen (Pepermans & Maesele, 2016).

Deze kritiek is deels terecht, maar de voornamelijk kritische waarde van de theorie wordt juist door verschillende academici als een grote troef gezien (Kenis, 2019; Metzger, 2021; Meyer, 2020).

De agonistische theorie en de postpolitieke diagnose zijn dan ook in de eerste instantie ontwikkeld om aan te tonen hoe status quo een belangrijke rol speelt in het produceren van de maatschappelijke polarisering (Mouffe, 2005). Het was een poging andere conceptuele tools te geven om de hedendaagse situatie te begrijpen. Door het hanteren van deze lens kunnen sommige zaken zichtbaar worden waar voorheen geen aandacht voor was (Kenis, 2019). Het agonistische kader stelt de negatieve gevolgen van depolitisering centraal en belicht hoe deze een gevaar kunnen vormen voor de democratie en haar instituties (Mouffe, 2005). De agonistische lens biedt de mogelijkheid te reflecteren over de bestaande praktijken en deze te veranderen opdat de samenleving democratischer ingericht kan worden.

Een laatste kritiek die ik wil behandelen stelt dat depolitisering niet enkel typerend is voor het hedendaagse tijdperk. Veel verdedigers van de agonistische democratie stellen dat we sinds het einde van de jaren 80/ begin jaren 90 in een depolitiserend ontwikkeling meemaken. Ze stellen het begin van het postpolitieke tijdperk gelijk aan de opkomst van het neoliberalisme waar depolitisering het gevolg is van een technische-manageriale logica van beleidsvoering. Meyer (2020) haalt aan dat er al een langere academische traditie bestaat die waarschuwt voor de gevaren van depolitisering. Een van de voorbeelden die hij aanhaalt is de analyse van Herbert Marcuse die de samenleving in de jaren 60 beschrijft als één-dimensioneel. De postpolitieke diagnose zou hierdoor aan verklarende potentieel verliezen, aangezien het niet volledig in kaart kan brengen wat de specificiteit is van de situatie vandaag.

De kritiek komt erop neer dat de postpolitieke analyse niet enkel van toepassing is op de hedendaagse situatie. Gelijkaardige maatschappelijke tendensen konden in het verleden al geobserveerd worden (Meyer, 2020). Dit hoeft geen argument te zijn om het agonistische kader irrelevant te verklaren. Het kan wel opgenomen worden als waarschuwing om depolitisering niet onmiddellijk gelijk te stellen met het oncontesteerbaar maken van de neoliberale premisse en oog te blijven hebben voor de ambigue aard van (de)politisering en de verscheidene vormen waarin deze voor kan komen. Blühdorn en Deflorian (2021) stellen

dat de meerderheid van de verdedigers van de agonistische visie zich hieraan schuldig maken vanwege hun neo- of postmarxistische achtergrond. Depolitisering is deels noodzakelijk voor het creëren van een maatschappelijk project. Het is daarom belangrijk ook oog te hebben voor hoe dit mechanisme ingezet wordt door actoren met verschillende politieke agenda's en wat de gevolgen hiervan zijn.

Hoofdstuk 2: De postpolitieke conditie van het klimaatdebat

Verdedigers van de agonistische democratie stellen dus dat hun kader beter in staat is te verklaren wat de huidige crisis van de democratie veroorzaakt. Ze wijzen hiervoor naar de naar de negatieve praktische gevolgen van het postpolitieke denken. De belangrijkste hiervan is de stijgende mate van polarisering (Mouffe, 2005). In dit hoofdstuk zal ik de analytische waarde van dit kader verder exploreren door het toe te passen op de context van het klimaatdebat. Er zijn twee redenen waarom ik voor de klimaatkwesitie heb gekozen. Ten eerste omdat het binnen de literatuur beschouwd wordt als paradigmatisch voorbeeld voor de postpolitieke aanpak van problematieken (Metzger et al., 2021). Ten tweede omdat de klimaatkwesitie één van de belangrijkste uitdagingen vormt voor de 21e eeuw. Het is daarom belangrijk goed te begrijpen welke ontwikkelingen zich voordoen in dit domein.

2.1 Consensus-builing vs critical debate perspectief

Alvorens ik gedetailleerd inga op de analyse van het klimaatdebat vanuit de agonistische lens wil ik graag illustreren hoe dit kader zich verhoudt tot de meer overheersende analyse binnen de sociale wetenschappen. Hiervoor baseer ik mij op een meta-onderzoek van Pepermans en Maesele (2016) waarin ze de verschillende visies op de toestand van het klimaatdebat binnen academisch onderzoek zijn nagegaan. Ze onderscheiden daarin enerzijds het *'consensus building'-perspectief* en anderzijds het *'critical debate'-perspectief* die respectievelijk overeenkomen met de consensusgerichte democratie en de agonistische visie democratie.

Het *'consensus building'-perspectief* vertrekt vanuit de paradoxale observatie dat er aan de ene kant een steeds groeiende wetenschappelijke consensus is over de ernst van de klimaatproblematiek, maar aan de andere kant ook een groeiende onenigheid over de aanpak hiervan op politiek vlak. Zo ontstaat er een polarisering tussen diegene die de wetenschap aanvaarden en diegenen die ze ontkennen. Binnen het *'consensus building'-perspectief* wordt dit gezien als een groeiende vorm van politisering. Deze zou vervolgens het gebrek aan actie op vlak van klimaatbeleid verklaren. Het algemene idee is dat politieke ideologie het aanvaarden of verwerpen van wetenschap zou bepalen en bijgevolg in de weg staat van een

efficiënt klimaatbeleid. Om dit tegen te gaan moet er een manier gevonden worden om een sociale consensus tot stand te brengen. Enkel via deze weg zou een ambitieus klimaatbeleid mogelijk zijn (Pepermans & Maesele, 2016).

In tegenstelling tot het 'consensus building'-perspectief ziet het 'critical debate'-perspectief politisering niet als de oorzaak, maar juist als middel tegen een weinig ambitieus klimaatbeleid. Het 'critical debate'-perspectief stelt een heel andere paradox vast. Enerzijds is er een groeiende consensus over de ernst van de klimaatcrisis, maar anderzijds worden structurele veranderingen niet gezien als noodzakelijk in het bestrijden hiervan. Terwijl de bestaande maatschappelijke orde juist gezien kan worden als *de* oorzaak van klimaatverandering. De postpolitieke toestand van de samenleving zou deze paradoxale situatie van het klimaatdebat verklaren doordat het binnen het publieke domein geen plek laat voor het ontwikkelen van alternatieve samenlevingsvisies. De klimaatkwesitie wordt op een zeer technische en manageriale manier aangepakt zonder dat de bestaande socio-economische organisatie ter discussie komt te staan. Het 'critical debate'-perspectief stelt dat er nood is aan herpolitisering. Enkel zo kan de ruimte voor het formuleren van een ambitieuzere aanpak van de klimaatproblematiek ontstaan (Pepermans & Maesele, 2016).

Door vanuit verschillende analytische kaders te vertrekken wordt dezelfde problematiek op een heel andere manier begrepen. Het is duidelijk dat het 'consensus building'-perspectief de liberale consensusgerichte visie op democratie in het achterhoofd heeft. Het doel van politiek ligt in het vinden van een consensus. De geobserveerde polarisering wordt er gelijkgesteld met politisering. Deze krijgt bijgevolg een negatieve waardering en begrepen als iets dat voorkomen dient te worden. Het 'critical debate'-perspectief daarentegen analyseert de toestand van het klimaatdebat vanuit een agonistische visie op democratie. Deze stelt dat het klimaatdebat in een postpolitieke toestand verkeert. Politisering vormt dan juist de oplossing om uit deze situatie te komen. De consensuele aanpak van de klimaatproblematiek is iets wat overkomen dient te worden, aangezien deze die zowel negatieve gevolgen heeft voor het klimaatbeleid als ook het democratische klimaat op zich (Pepermans & Maesele, 2016).

Wat vanuit het ene perspectief dus wordt gezien als de oorzaak van een falend klimaatbeleid wordt door het ander perspectief beschouwd als middel om uit deze impasse te geraken. In

lijn met Mouffes (2005) argument dat de deliberatieve visie de postpolitieke situatie in stand houdt stellen Pepermans en Maesele (2016) die voorstanders zijn van het 'critical debate'-perspectief dat de 'consensus building'-visie een postpolitieke representatie van het klimaatdebat reproduceert en zo de status quo in stand houdt.

Het verschil in probleemanalyse wijst niet enkel op een afwijking op theoretisch vlak, maar is ook een gevolg van een fundamentele normatieve instelling. Auteurs die het 'critical debate'-perspectief verdedigen doen dit omdat ze van mening zijn dat een ambitieus klimaatbeleid binnen de huidige postpolitieke context onmogelijk is. Het huidige beleid zou enkel zoeken naar oplossingen binnen de grenzen van het groene groei idee. Het is erop gericht de status quo in stand te houden. Het is een vorm van *sustaining the unsustainable* om het in de woorden van Blühdorn en Welsh (2007) te zeggen. Een ambitieus klimaatbeleid is enkel mogelijk indien ook het bestaande kader in vraag gesteld kan worden. Verdedigers van het 'critical debate'-perspectief pleiten voor een paradigmashift in de sociale wetenschappen (Pepermans & Maesele, 2016). Deze is nodig om voorbij de postpolitieke impasse te geraken. Ik bespreek hieronder de postpolitieke conditie van het klimaatdebat en de verschillende vormen van depolitisering die optreden in deze context.

2.2 De depolitisering van de klimaatkwestie

Erik Swyngedouw (2010) is een van de auteurs die vertrekt vanuit het 'critical debate'-perspectief en de (schijnbare) paradox gebruikt als startpunt van zijn analyse. Hij stelt dat het klimaatdebat in een postpolitieke toestand verkeert.

Throughout, we maintain that current hegemonic climate change policies ultimately reinforce processes of de-politicization and the socio-political status quo rather than, as some suggest and hope, offering a wedge that might contribute to achieving socio-ecologically more egalitarian transformations (Swyngedouw, 2010,p.214).

Wat Swyngedouw (2010) aankaart is dat klimaatverandering een gedepoliteerde kwestie is geworden. Sinds de Jaren 70 - waar klimaatverandering het eerst van politieke aandacht genoot - zou de betekenis van deze problematiek een transformatie zijn doorgemaakt. Het werd geleidelijk minder aanzien als een kwestie waar ideologische conflicten moesten worden uitgevochten. Aanvankelijk stond het symbool voor de excessen van de

kapitalistische wereldeconomie. Het was een concept waarrond emancipatorische sociale bewegingen zich verenigden om de status quo in vraag te stellen. Sinds de jaren 1980 is klimaatverandering steeds minder begrepen als dit soort emancipatorisch project (Blühdorn, 2014).

De klimaatkwestie is niet meer de plek waar de status quo uitgedaagd kan worden. In plaats daarvan heeft het zich ontpopt tot de gedepoliteerde ruimte bij uitstek. Het klimaatdebat bevindt zich in een paradoxale toestand waarin er erkenning is van de klimaatcrisis, maar grote structurele veranderingen niet als noodzakelijk worden gezien (Kenis & Lievens, 2014). Dit is een gevolg van depoliteerende strategieën die de strijd over het politieke proberen toe te dekken. Het huidige klimaatbeleid gebeurt op basis van de onderliggende consensus over de onvermijdelijkheid van een globale, kapitalistische en groei-georiënteerde markteconomie. Iedereen die afwijkt van dit basiskader krijgt geen legitieme stem toegekend (Swyngedouw, 2010).

Ik bespreek hierrond de verschillende manieren waarop depoliteering zich voordoet in de context van het klimaatdebat. Ik behandel eerst welke discursieve mechanismes bijdragen tot de consensuele representatie ervan. Hierbij sta ik wat langer stil bij het depoliteerend effect van een bijna exclusieve wetenschappelijke framing van de problematiek, aangezien dit een algemenere strategie is die ook in andere kwesties een rol speelt. Als laatste bespreek ik hoe de institutionele verschuiving van *government* naar *governance* vorm krijgt in de context van het klimaatdebat.

2.2.1 Het overheersende klimaatdiscours

Doen alsof er een consensus bestaat over de betekenis en aanpak van een problematiek door een consensuele framing te hanteren werkt depoliteerend, aangezien het bestaan van belangenconflicten niet worden erkend. Een consensueel discours maakt antagonisme onzichtbaar waardoor deze niet op een legitieme manier gecontesteerd kunnen worden. In zijn paper "Apocalyps forever" (2010) geeft Erik Swyngedouw een uitgebreide beschrijving van hoe dit gebeurt in het huidige klimaatdebat. Volgens Swyngedouw heb je geen

diepgaande observatie nodig om te merken dat er een wijdverspreide consensuele opvatting over klimaatverandering bestaat in de samenleving:

a consensus that is now largely shared by most political elites from a variety of positions, business leaders, activists and the scientific community. The few remaining sceptics are increasingly marginalized as either maverick hardliners or conservative bullies (Swyngedouw, 2010, p.215).

Ondanks de verschillen in belangen en meningen tussen de vele maatschappelijke actoren delen ze toch een gelijkaardige visie op klimaatverandering. Swyngedouw (2010) haalt aan dat klimaatsceptici wel bestaan in het publieke debat, maar niet aanzien worden als legitieme debatpartners. De overgrote meerderheid van de samenleving heeft een gedeelde interpretatie van de problematiek. De overheersende visie op klimaatverandering is dat het een ernstige bedreiging voor de mensheid vormt. Omwille van deze reden moeten wij dringend samen in actie schieten om onze CO₂-uitstoot naar beneden te halen, zodat het leven op aarde zoals ze nu bestaat verder kan gaan. Volgens Swyngedouw (2010) is het overheersende discours over klimaatverandering reactionair en gericht op het behouden van de status quo. Het geeft een gedepoliteerde representatie van de kwestie waarbij elke tegenstem wordt gedelegitimeerd.

Ik zal hier illustreren hoe een consensuele framing alternatieve stemmen afhoudt. Ik geef een overzicht van de discursieve elementen in het overheersende klimaatdiscours en bespreek hoe ze depolitiseren in de hand werken. In de literatuur omtrent postpolitiek en klimaatverandering zijn er verschillende visies te vinden hierover. Er is enige variatie in opvatting over welke discursieve elementen een *consensualizing force* zouden hebben (Kakenmaster, 2019). In een eerste instantie geef ik een overzicht van de analyse van Erik Swyngedouw (2010), aangezien hij dit uitvoerig en gedetailleerd doet. Daarna ga ik dieper in op hoe de bijna exclusieve wetenschappelijke benadering als depolitiserende strategie.

Het eerste element dat Swyngedouw (2010) aanhaalt, is de nadruk op urgentie. Het overheersende klimaatdiscours beklemtoont dat er dringend een oplossing nodig is. Deze retoriek is bij veel klimaatbewegingen te vinden (Kenis, 2019; Kakenmaster, 2019). Veel linkse activisten zien deze nadruk op urgentie als tactiek om het kapitalisme aan banden te leggen. Swyngedouw (2010) waarschuwt echter dat het gebruiken van een urgentiediscours de

status quo vaker bestendigt dan dat het kan dienen om deze te contesteren. Nadruk leggen op urgentie is niet altijd de beste strategie om grote structurele veranderingen door te voeren. Vaker is het zo dat het tekort aan tijd als argument dient om oplossingen binnen de bestaande orde te zoeken. De redenen hiervoor zijn dat een structurele aanpak tijdrovender is en daarbij loopt men ook het risico dat het zou falen. Er wordt geargumenteed dat het dan beter is om te blijven bij de huidige orde omdat men tenminste weet dat deze 'werkt'. De intellectuele middelen moeten vooral gaan naar het zoeken van innovatie binnen het systeem in plaats van naar het bedenken van een compleet nieuwe maatschappelijke organisatie (Pepermans & Maesele, 2016).

Een tweede discursief element dat helpt bij het vormen van een consensuele kadering van de klimaatproblematiek is het inspelen op angst. Deze is dan ook sterk verbonden met de urgentieretoriek. Het aanpraten van angst gebeurt door het naar voren schuiven van een apocalyptisch toekomstscenario. Dit symboliseert het dreigende gevaar dat we allen samen moeten weten voorkomen. Het heeft een sterk depolitiserende werking, aangezien het erop gericht is antagonisme weg te werken. Elke redelijke persoon zou moeten inzien dat iedereen baat heeft bij het voorkomen van deze dystopische toekomst (Swyngedouw, 2011). Het wordt een concept waarrond verscheidene maatschappelijke actoren zich kunnen verenigen, maar op deze manier verliest het aan politieke betekenis. Klimaatverandering belichaamt geen concreet toekomstproject. De focus ligt op de naderende apocalyps die iedereen uiteraard wil vermijden. Er ontstaat zo geen ruimte meer voor het verbeelden en formuleren van een positief ingevuld maatschappijvisie (Swyngedouw, 2010).

Een volgend discursief element dat hierop verder bouwt is het afschilderen van klimaatverandering als een humanitair probleem. Het werkt depolitiserend doordat het de conflictueuze aard van het politieke tracht toe te dekken. De Mensheid als geheel wordt geconstitueerd als universeel slachtoffer.⁷ Op deze manier is er geen oog meer voor particuliere belangenconflicten (Swyngedouw, 2011). Het afschilderen van

⁷ Er bestaat een gelijkaardige kritiek op het begrip antropoceen. De *antropos* of de mens is een heel abstract begrip en laat niet toe meer of minder verantwoordelijkheid bij een bepaalde groep te zetten. Wie valt er allemaal onder mens? Is iedereen even schuldig? Is iedereen in gelijke mate een slachtoffer van klimaatverandering? Allinson et al (2021) verkiezen bijvoorbeeld te spreken over het kapitaalocceen. Ook termen als euroceen of manthropoceen worden wel eens voorgesteld.

klimaatverandering als humanitair probleem insinueert dat we allemaal in hetzelfde schuitje zitten. Iedereen is verliezer wanneer het op klimaatverandering aankomt, dus kan iedereen maar beter zijn best doen om het ergste te voorkomen (Swyngedouw, 2010).

Door het probleem te universaliseren en te homogeniseren worden antagonismen ontkend. Er ontstaat een 'wij' die maar weinig politieke betekenis heeft. De 'wij' waarnaar verwezen wordt is de mensheid als geheel die zich samen moet inspannen om de CO₂-uitstoot naar beneden te halen. De 'wij' die in het leven wordt geroepen is zo allesomvattend dat het belangenconflicten verbergt eerder dan dat het ze erkent. De 'zij' waartegen deze 'wij' wordt gepositioneerd is geen maatschappelijke tegenpartij, maar 'CO₂' als geëxternaliseerde vijand (Swyngedouw, 2010).

De chemische component 'CO₂' speelt in de discursieve betekenismatrix een essentiële rol volgens Swyngedouw (2010). Het zou een dubbele reductie van de klimaatproblematiek toelaten. Deze is van centraal belang om de klimaatkwestie te depolitiseren. De reductie van de klimaatproblematiek tot CO₂-uitstoot werkt in de eerste plaats depolitiserend omdat het toelaat te focussen op de fysische aspecten van klimaatverandering zonder de sociale-maatschappelijke kant van het verhaal te moeten aankaarten. In een tweede instantie biedt deze reductie ook de mogelijkheid de verschillende relevante actoren te gaan homogeniseren.

In de eerste plaats reduceert het overheersende klimaatdiscours de complexiteit van de klimaatproblematiek tot een van CO₂-uitstoot. Door er in fysische termen over te spreken blijven de socio-economische relaties onbesproken. Klimaatverandering wordt gezien als pathologisch fenomeen en niet als een gevolg van de normale werking van de bestaande maatschappelijke organisatie (Swyngedouw, 2010). Klimaatverandering is slechts een neveneffect van de kapitalistische economie en geen inherent deel van het systeem zelf. Het probleem van klimaatverandering wordt geëxternaliseerd. De status quo kan zo behouden blijven mits het juiste management van onze uitstoot (Berglez & Olausson, 2014). 'CO₂' wordt zo een beleidsobject dat opgenomen kan worden binnen de bestaande orde. Als gecommuniceerde entiteit kunnen allerlei supranationale instituties en verdragen 'CO₂' als symbool voor de hele klimaatproblematiek reguleren (Swyngedouw, 2010).

Door te focussen op het managen van de CO₂-uitstoot blijft de socio-economische achtergrond waartegen dit zich afspeelt onbenoemd (Wynne, 2010). Deze beweging biedt de mogelijkheid maatschappelijke belangenconflicten verder toe te dekken. Verschillende maatschappelijke actoren worden gereduceerd tot hun rol als uitstoters. Er treedt een vorm van homogenisering op die het bestaan van belangenconflicten ontkent (Swyngedouw, 2010). In de strijd tegen CO₂-vermindering dient iedereen zijn steentje bij te dragen (Carvalho et al., 2017).

Het overheersende klimaatdiscours geeft een postpolitieke representatie van de problematiek doordat het bestaande conflicten niet erkent. De strijd over het politieke wordt voorbarig afgesloten en krijgt geen ruimte om zich af te spelen (Kenis & Lievens, 2014). Dit gebeurt door klimaatverandering voor te stellen als een dringend humanitair probleem waarbij de mensheid als geheel moet samenwerken om de apocalyps te voorkomen. Elke vorm van tegendiscours kan weggezet worden als onredelijk of moreel afkeurenswaardig. Het reduceren van de klimaatproblematiek tot de fysische component 'CO₂' helpt ook om de maatschappelijk aard van deze kwestie te ontkennen (Swyngedouw, 2010). De verwetenschappelijking van politieke problematieken is een vaak aangehaalde depolitiserende strategie (Carvalho et al., 2017). Swyngedouw (2010, 2011) heeft er in zijn analyse minder aandacht voor, maar aangezien het bij verschillende kwesties als depolitiserend mechanisme wordt geïdentificeerd, zoals bijvoorbeeld de aanpak van Covid-19-pandemie (Kettell & Kerr, 2022) wil ik er graag extra aandacht aan besteden.

2.2.2 Een exclusief wetenschappelijk framing

Er heerst een algemene maatschappelijke opvatting dat klimaatverandering voornamelijk een wetenschappelijk-technisch probleem is. In de publieke opinie wordt het falen van het klimaatbeleid toegeschreven aan het feit dat er nog te veel politiek tussenkomt en er te weinig naar de wetenschap geluisterd zou worden. Deze visie leunt dicht aan bij het 'consensus building'-perspectief dat overheersend is in de academische literatuur omtrent klimaatverandering. Volgens deze visie zou het klimaatdebat nog te veel een plaats voor politieke onenigheid zijn. Politici moeten de moed opbrengen om hun ideologische

verschillen aan de kant te laten en samen tot een deftig klimaatbeleid te komen (Pepermans & Maesele, 2016). Ik verduidelijk hier waarom deze visie getuigt van een gedepolitiseerde blik op de klimaatproblematiek.

2.2.2.1 De verhouding tussen democratie en wetenschap

Politieke kwesties voordoen als wetenschappelijk is een vaak voorkomende depolitiseringsstrategie en typeert de postpolitieke conditie. Voor Swyngedouw (2011) bewijst dit het onvermogen van de huidige politici om grote socio-economische vraagstukken aan te pakken. In een postpolitieke omgeving worden de fundamenteel maatschappelijke vragen niet publiekelijk gesteld. In plaats daarvan verplaatst het debat zich naar de arena van de wetenschap. Sociale kwesties worden gekaderd als een zeer technische aangelegenheid die door experts dienen opgelost te worden (Jasanoff, 2010). Publieke inmenging wordt op deze manier vermeden alsook het afleggen van verantwoording voor keuzes.

Alvorens ik verder ga wil ik even benadrukken dat de agonistische visie niet ontkent dat er een vrij grote wetenschappelijke consensus bestaat over de aard van klimaatverandering. Verdedigers van de agonistische visie zeggen enkel dat een wetenschappelijke consensus nog geen maatschappelijke consensus impliceert (Kakenmaster, 2019). Het oplossen van de klimaatproblematiek is een zeer waardenbeladen kwestie over de organisatie van de samenleving (Hulme, 2009). Het weinig ambitieus klimaatbeleid wordt in het agonistische kader toegeschreven aan het feit dat het te weinig wordt gezien als politiek probleem en te veel als een uitsluitend wetenschappelijke kwestie. Depolitisering maakt het onmogelijk om een alternatieve visie te presenteren en zo verschuift het debat naar een weinig productieve tweestrijd tussen 'goede wetenschap' vs 'slechte wetenschap' (Pepermans & Maesele, 2016).

Daarnaast wil ik ook aanhalen dat critici van deze wetenschappelijke framing niet zeggen dat wetenschappelijke kennis geen rol mag spelen in beleid. Dat het beleid wetenschappelijk gebaseerd is, is op zich niet problematisch voor de verdedigers van het agonistisch kader. Ze willen vooral de aandacht richten op hoe deze wetenschappelijke kennis gerepresenteerd wordt in het publieke domein (Swyngedouw, 2011) . Het representeren van een probleem als

een uitsluitend wetenschappelijke aangelegenheid is niet neutraal. Het is een discursieve strategie die tot doel heeft beslissingen te depolitiseren. Het verkleint de ruimte voor legitieme tegenstemmen en kan ingezet worden om de status quo veilig te stellen van kritiek. Daarom is het een politieke keuze om klimaatverandering voornamelijk in wetenschappelijke termen te bespreken (Schlosser, 2018).

Het inzetten op wetenschap als depolitiserend mechanisme blijft echter niet zonder gevolgen. Om een gezond democratisch klimaat te behouden is het belangrijk goed te weten tot waar de epistemische autoriteit van wetenschappelijke kennis ingezet mag worden (Lievens & Kenis, 2018). Het excessief inroepen van wetenschap kan het democratisch debat paralyseren. Om de fragiele verhouding tussen wetenschap en beleid te illustreren maakt Bruno Latour (2004) een nuttig onderscheid tussen *Science* en *sciences*. *Science* verwijst naar het maatschappelijke discours omtrent wetenschap, terwijl hij *sciences* gebruikt om te verwijzen naar de werkelijkheid van de wetenschappelijk praktijk. De representatie en realiteit van wetenschap zouden volgens Latour (2004). vrij ver uit elkaar liggen. De wetenschappelijke praktijk vertrekt vanuit onzekerheid en draait om wederkerende twijfel, maar wetenschappelijke kennis wordt in het maatschappelijke discours juist ingezet om bepaalde 'zekerheden' vast te zetten.

In zijn zoektocht naar de bouwstenen van de moderniteit illustreert Toulmin (1992) hoe elke vorm van politieke organisatie een specifieke manier heeft om haar autoriteit te legitimeren. Elke samenleving berust op een fundament dat de orde ervan in stand houdt. Hij illustreert hoe de opkomst van de natiestaten gelijkloopt met het ontstaan van een nieuwe onderzoeksmethode die erop uit was universele en tijdloze zekerheden te vinden. Toulmin benoemt het moderne project dan ook als een *quest for certainty*. De 17^e eeuw was een bloederige periode van godsdienstoorlogen. Verlichte denkers probeerden op dat moment een politiek systeem te bedenken waar conflicten op een vreedevolle manier konden worden opgelost. Er was nood aan een gedeeld vertrekpunt voor discussie. Dat vertrekpunt moest zelf waarde vrij zijn.

Dat wetenschap een zekere cognitieve autoriteit bezit, heeft dus te maken met de ontstaansgeschiedenis van de moderne samenleving. In dit moderne project werd het idee

van *Wetenschap* ontwikkeld. Deze kreeg de rol van scheidsrechter toebedeeld.⁸ Het is het domein waar wordt bepaald wat vastligt en wat slechts mening is en bijgevolg open voor contestatie (Goeminne, 2012). Dit verklaart waarom wetenschappelijke kennis in een democratische samenleving een bevoorrechte plaats heeft gekregen. De cognitieve autoriteit van *Wetenschap* als maatschappelijk discours is noodzakelijk voor het functioneren van een democratische samenleving. Niet alles kan en moet altijd openstaan voor discussie (Lievens & Kenis, 2018). Wanneer de autoriteit van wetenschap excessief wordt ingezet, verziekt echter het debat. Het is een vorm van depolitisering doordat er steeds minder zaken open komen te staan voor legitieme contestatie (Kakenmaster, 2019).

2.2.2.2 Wetenschap in de context van het klimaatdebat

De klimaatkwesitie is een paradigmatisch voorbeeld van een gedepoliteerde kwesitie. Dit komt omdat deze voornamelijk als bijna uitsluitend wetenschappelijk aangelegenheid wordt gepresenteerd. In de huidige postpolitieke context is de klimaatkwesitie gereduceerd tot een kwesitie van technocratisch management (Swyngedouw, 2010). Het doel is om de meest efficiënte oplossingen te zoeken binnen het bestaande kader van de groeigeoriënteerde marktseconomie. Fundamentele ideologische vraagstukken komen niet op tafel liggen. Het bestaan van een betekenisvolle keuze op vlak van de klimaatpolitiek lijkt zo goed als onbestaand (Kenis & Lievens, 2014). De agonistische visie voorspelt dat, aangezien de klimaatproblematiek in essentie een politiek probleem is, er bij tekort aan ruimte voor onenigheid polarisering zal ontstaan. Vragen naar de aanpak van klimaatverandering is vragen naar de structurering van de samenleving (Hulme, 2009). Het is daarom logisch dat er geen eensgezindheid heerst rond deze kwesitie. Een democratie moet de ruimte voorzien voor het uitvechten van fundamentele conflicten (Swyngedouw, 2011).

Swyngedouw (2011) concretiseert hoe de epistemische autoriteit van wetenschap wordt ingezet in de context van het klimaatdebat. Deze casus vormt volgens hem een zeer illustratief voorbeeld van hoe wetenschappelijke kennis wordt gebruikt ter vervanging van politieke

⁸ Aan de hand een discussie tussen Boyle en Hobbes over de experimentele methode illustreren Shapin & Schaffer (1985) de innige band tussen visies op kennisproductie en het in stand houden van een specifieke sociale orde.

verantwoording. Om dit te illustreren maakt hij een verschil tussen *Nature vs natures*. Met behulp van de natuurwetenschappen komt *Nature* als geüniversaliseerde entiteit het publieke debat binnen. Dit is een depoliteiserende zet, aangezien het een manier is om de interpretatie van een problematiek vast te leggen. De omschrijving van specifieke kwesties bepaalt echter ook welke oplossingen als mogelijk en legitiem aanzien worden. De invulling van het concept 'natuur' is omwille van deze reden volgens Swyngedouw (2011) allesbehalve neutraal. Het invoeren van wetenschappelijke kennis in maatschappelijke debatten is een poging de strijd over het politieke af te sluiten. Door geen erkenning te geven aan de contingente aard van beleidskeuzes neemt de noodzaak voor het afleggen van verantwoording af en verkleint de ruimte voor contestatie.

The representation of nature as external to the social has important depoliticising effects since it makes the political nature of certain events and processes invisible, and therefore, uncontestable (...) It could be argued that exactly this discursive separation of nature from society and the lack of reference to social relations make environmental issues so vulnerable for post-politics (Kenis en Lievens, 2014, p.8).

Een gelijkaardige analyse over het depoliteiserend effect van het concept 'Natuur' is ook te vinden in het werk van Bruno Latour.⁹ In zijn boek *Politics of nature* (2004) verduidelijkt Latour waarom klimaatverandering er nog niet in geslaagd is een politiek thema te worden. Dit komt volgens hem doordat we de natuur zijn gaan begrijpen als een objectief kenbare entiteit dat zich buiten het domein van de politiek bevindt. De Wetenschap zou omwille van haar historische rol als scheidsrechter orde en eensgezindheid in het klimaatdebat moeten scheppen. Volgens Latour (2018) moeten we spijtig genoeg vaststellen dat het invoeren van de Wetenschap in het klimaatdebat niet deze gehoopte pacificerende werking heeft gehad. Klimaatsceptische leiders zoals Donald Trump tonen aan dat het thema van klimaatverandering polariserend werkt. Volgens Latour (2004) is het juist deze externalisering van de natuur uit het sociale die ervoor zorgt dat het klimaatdebat verstijft. Niet het redden van de natuur, maar de toekomstige organisatie van de samenleving is wat op het spel staat in discussies over klimaatverandering. Door overmatig te verwijzen naar klimaatwetenschap als de buitenstaande entiteit die limieten oplegt van wat gezegd kan worden en wat niet komt het klimaatdebat klem te liggen:

⁹ Hoewel Bruno Latour niet uitdrukkelijk voor een agonistische versie van democratie verdedigt, deelt hij wel de visie dat conflict een essentieel onderdeel is van politiek (Wagoner, 2010). Hij pleit voor een vorm van politiek die ruimte biedt voor een verscheidenheid aan levensvormen eerder dan de nadruk te leggen op consensusvorming (Janicka, 2020).

If political ecology poses a problem, it is not because it *finally* introduces nature into political preoccupations that had earlier been too exclusively oriented towards humans, it is because it *continues, alas, to use nature to abort politics*. For the cold, gray nature of the ancient (political) epistemologist, the ecologist have simply substituted a greener, warmer nature. For the rest, these two natures dictate moral conduct in the place of ethics: apolitical, the decide on policy in place of politics (Latour, 2004, p.19)

Het klimaatdebat zou de ruimte bij uitstek moeten zijn waar verschillende *natures* met elkaar in conflict kunnen gaan. In plaats daarvan is het tegenwoordig omgevormd tot het centrale punt om de postpolitieke organisatie van de samenleving verder te zetten (Swyngedouw, 2011). In een postpolitieke omgeving is er slechts ruimte voor één hegemonische interpretatie. In het agonistische kader wordt gesteld dat de interpretatie van realiteit de kern is van politiek (Fischer, 2019). Het overheersende klimaatdiscours zoals hierboven beschreven is een uitstekend voorbeeld van een postpolitieke aanpak van een maatschappelijke kwestie. De invulling van de problematiek en bijhorende aanpakmogelijkheden worden genaturaliseerd en geüniversaliseerd via het inroepen van de Wetenschap. Hierdoor kan het klimaatdebat niet meer dienen als ontstaansplek voor alternatieve samenlevingsvisies en nieuwe politieke subjectiviteiten (Wynne, 2010).

De weinige critici van het overheersende discours worden al snel weggezet als irrationele wetenschapsontkenners. Het debat verschuift van het politieke naar het wetenschappelijke. Zo ontstaat een weinig productieve tweestrijd tussen *believers vs deniers* van klimaatverandering. De discussie draait dan voornamelijk over wie de juiste wetenschap bezit, waardoor de kern van de zaak nooit aan bod komt (Pepermans & Maesele, 2016). Wat werkelijk op het spel staat, namelijk de toekomst van de samenleving wordt nauwelijks besproken. Klimaatpolitiek is gereduceerd tot een vorm van technische beleidsvoering binnen het kader van de mondiale vrijemarkteconomie (Swyngedouw, 2010). Ook op institutioneel vlak is deze depolitiserende beweging merkbaar.

2.2.3 Het 'climate governance'-kader

In dit onderdeel geef ik een overzicht van verschillende auteurs die concluderen dat binnen het huidig institutioneel kader weinig ruimte bestaat om de overheersende visie op klimaatverandering en haar onderliggende assumpties in vraag te stellen. Het is voornamelijk

door het inzetten van depolitiserende discursieve mechanismes dat de ruimte voor legitieme contestatie kleiner wordt. In een postpolitieke context vindt het weghouden van alternatieve stemmen ook plaats via een omschakeling van regeren naar besturen¹⁰. Ik bespreek hier een aantal verschillende analyses om een beeld te geven van hoe het bestaande 'climate governance'-kader depolitiserend optreedt.

Niet alle auteurs die ik hier zal aanhalen, stellen expliciet dat het klimaatdebat in een postpolitieke conditie zit, maar delen wel een gelijkaardige analyse. De kerngedachte is dat er in het huidige institutioneel kader vooral voorrang wordt gegeven aan oplossingen die binnen de bestaande socio-economische organisatie blijven. Het paradigma van ecologische modernisatie dat inzet op financiële en technologische innovatie blijft onbetwist (Kenis & Lievens, 2014). Voor visies die pleiten voor grotere structurele veranderingen krijgen er weinig ruimte, terwijl juist aangehaald kan worden dat deze structurele veranderingen de enige uitweg zijn uit de impasse van de klimaatcrisis (Swyngedouw, 2010).

Zo haalt Blüdorn (2014) aan dat de klimaatkwesitie niet meer symbool staat als radicale uitdaging voor de bestaande orde. Aanvankelijk was klimaatverandering vooral iets dat door activistische groeperingen werd ingezet om er de bestaande institutionele organisatie uit te dagen. Ondertussen is het probleem gedepolitiseerd. De klimaatkwesitie is vertaald naar iets dat opgenomen kon worden in de bestaande beleidsprocessen. Het werd een entiteit dat op een zeer technische en *managerial* manier benaderd kon worden in een context waar imperatieven van groei en globalisering weinig ter discussie staan (Kenis & Lievens, 2014).

Om deze opname van de klimaatkwesitie in de institutionele orde te illustreren, haalt Swyngedouw (2010) het voorbeeld van het Kyoto-protocol aan. Dit internationaal akkoord speelde een belangrijke rol in de vermarkting van 'CO₂'. Het liet toe dat klimaatverandering reguleerbaar werd binnen de grenzen van de vrije markt. Het transformatief potentieel van de klimaatkwesitie werd er via een betekeniswisseling uitgefilterd.

¹⁰ Zie 1.2.3 De institutionalisering van het postpolitieke denken

Kenis en Lievens (2014) stellen vast dat het paradigma van ecologische modernisatie of groene groei overheersend is binnen het huidig institutioneel kader. Dit is voor hen een duidelijke aanwijzing voor de postpolitieke toestand waarin het klimaatdebat verkeert:

Similarly, the fact that there might be disagreement among international negotiators during UN summits about whether emissions trading rather than a carbon tax is the best suitable measure for putting a price on carbon does not disapprove the post-political thesis. Being largely of a technical and managerial nature, this is not the kind of conflict or debate that makes visible and therefore contestable the fundamental political principles in terms of which our society is instituted or organised (Kenis & Lievens, 2014, p.7).

Door de klimaatkwestie te gaan depolitiseren werden onderliggende premisses onzichtbaar gemaakt. Het groei-georiënteerde technocratische kader kon blijven functioneren zoals hiervoor en hoefde zichzelf niet te verantwoorden (Kenis & Lievens, 2014). In de literatuur over de postpolitieke conditie van het klimaatdebat is er veel aandacht voor de rol van supranationale instellingen in het behouden van de status quo. Brian Wynne (2010) beschrijft bijvoorbeeld dat zelfs het IPCC een postpolitieke representatie van de klimaatproblematiek hanteert. Op deze manier draagt het volgens hem bij aan het verstevigen van de bestaande wereldorde in al haar machtsverhouding en onrechtvaardigheden.

Het opnemen van de klimaatkwestie in het technocratisch bestuursnetwerk heeft Blühdorn benoemd als de *post-ecological turn*. Hiermee verwijst hij naar hoe beleidsvoering zich focust op het managen van de gevolgen van klimaatverandering zonder de oorzaak zelf in vraag te stellen. Het is een situatie waarin men vooral bezig is met het stabiliseren van de status quo of *politics of the unsustainable* zoals hij het zelf noemt. Op institutioneel niveau is de *post-ecological turn* voelbaar doordat traditionele democratische instituties steeds meer worden vervangen door een post-democratische manier van *governance* (Blühdorn, 2014).

In the policy literature, the rhetoric of structural change has by no means disappeared, yet, in eco-politics the paradigm of 'adaptation' and 'resilience' to supposedly 'inevitable' environmental and social change has become dominant, and politics more generally seems to have been reduced to a best-practice competition in the execution of non-negotiable market imperatives (Blühdorn, 2014, p.146)

Ook Swyngedouw (2010) bemerkt in zijn karakterisering van de postpolitieke conditie van het klimaatdebat een gelijkaardige ontwikkeling. Beslissingen vinden minder en minder plaats in

de traditionele democratische instituties, maar beleid wordt steeds vaker gevoerd via samenwerking tussen publiek-privé organen. Hij kaart aan hoe de postpolitieke conditie zich gaat institutionaliseren via een post-democratische manier van besturen. Er wordt een institutionele ruimte gecreëerd waarbij publieke verantwoording steeds minder nodig is.

Depolitisering wordt dus ingezet om de hegemonie van een bepaalde maatschappelijke orde veilig te stellen. Dit gebeurt via het verkleinen van de ruimtes voor publieke verantwoording en legitieme contestatiewegen af te sluiten. De depolitisering van de klimaatkwestie gebeurt dus enerzijds door een consensueel discours te presenteren dat elke mogelijke tegenstem delegitimeert. Anderzijds verloopt depolitisering via het installeren van een post-democratisch bestuursnetwerken. Binnen dit kader wordt klimaatverandering vooral op een wetenschappelijk-technische manier behandeld en worden de meerderheid van de beslissingen genomen zonder enige vorm van publieke verantwoording. De depolitisering van de klimaatkwestie blijft echter niet zonder gevolgen. De logica van de agonistische visie op democratie vertelt dat elke poging tot het terugdringen van het politieke gedoemd is om te falen. Elke poging tot het wegwerken van conflict zal een discussie op meta-niveau uitlokken. Depolitisering veroorzaakt polarisering (Kenis & Lievens, 2014).

2.3 Symptomen van de postpolitieke conditie in de context van het klimaatdebat

2.3.1 Vervreemding en gebrek aan publieke betrokkenheid

Zoals hierboven besproken zouden het huidige klimaatdiscours en het bijhorende bestuursnetwerk de status quo verstevigen eerder dan ruimte creëren om deze op een legitieme wijze te contesteren. De postpolitieke toestand van de samenleving wordt via de klimaatpolitiek in stand gehouden en verder uitgediept (Swyngedouw, 2010). Ik bespreek hier welke postpolitieke symptomen merkbaar zijn in de context van het klimaatdebat. Deze zouden zowel problematisch zijn voor de ambitieuze aanpak van klimaatverandering alsook een mogelijks gevaar voor de democratie vormen (Kenis & Lievens, 2014).

Een van de belangrijkste gevolgen van een postpolitieke aanpak van maatschappelijke problemen is dat er vervreemding optreedt bij grote delen van de bevolking. Depolitisering zorgt ervoor dat er geen betekenisvolle keuze mogelijk is door slechts één interpretatie van

klimaatverandering als legitiem te beschouwen. Identificatie met de kwestie wordt onmogelijk gemaakt en volgens Carvalho et al (2017) is dat de reden dat de meerderheid van de burgers niet actief geëngageerd in de klimaatproblematiek. Er wordt geen werkelijke politieke keuze toegelaten op vlak van de aanpak van klimaatverandering. Elke oplossing moet binnen de lijnen van het overheersende *Green Growth* framework passen. Burgers krijgen geen kans om een politieke subjectiviteit op te bouwen in verband met deze kwestie. Bijgevolg blijft een ambitieuzer klimaatbeleid afwezig.

Wynne (2010) bespreekt in zijn paper "Strange Weather, Again" uitvoerig hoe vervreemding in verband met de klimaatkwestie optreedt. Volgens hem zou dit grotendeels een gevolg zijn van het feit dat het klimaatbeleid vooral binnen het kader van allerlei supranationale instellingen en verdragen wordt bepaald. Deze instellingen bepalen wat het klimaatprobleem is en dus ook welke de mogelijke oplossingen zijn. Vervolgens wordt deze interpretatie van klimaatverandering voorgedaan als de enige geldige manier om naar deze kwestie te kijken. Het gevolg is dat het klimaatbeleid als *top-down* opgedrongen aanvoelt en dat de meerderheid van de bevolking zich vervreemd voelt van deze kwestie.

Vervreemding kan zich in de eerste plaats vertalen in een soort van politieke apathie. Het gebrek aan een betekenisvolle politieke keuze slaat om in desinteresse met betrekking tot klimaatverandering. Burgers voelen zich dan niet gemotiveerd zich actief bezig te houden met de klimaatproblematiek, omdat depolitisering elke vorm van identificatie verhindert (Carvalho, et al, 2017). Deze apathische attitude vormt voor beleidsmakers enkel een probleem als deze de efficiënte implementatie van de beleidskeuzes in de weg staat. Het is daarom nodig om de bevolking adequaat te informeren en op te voeden over klimaatverandering opdat deze verder op technocratische wijze gemanaged kan worden binnen het ecomodernistisch paradigma (Kenis & Lievens, 2014).

2.3.2 De polarisering van het klimaatdebat en de agonistische verklaring voor klimaatscepticisme

Depolitisering kan zich echter ook tegen zichzelf keren. Dit komt omdat vervreemding ook kan omslaan in een afzetting tegen het gehele establishment. Er ontstaat dan een

maatschappelijke polarisering die de democratie en haar instituties in gevaar brengt. In de context van het klimaatdebat neemt dit de vorm aan van klimaatscepticisme (Goeminne, 2012).

In other words, every attempt to depoliticize a societal issue, even when such an attempt is founded on a scientific basis, will eventually lead to a return of the political. I thus suggest that climate denial constitutes such a symptomatic outburst of the political in a completely depoliticized landscape (Goeminne, 2012, p.6).

Het agonistische kader stelt dat als er niet voldoende ruimte wordt gegeven voor conflict over maatschappelijke kwesties, zowel op het discursieve als het institutionele niveau, deze in extreme vormen zullen bovenkomen. Mouffe (2005) zag de opkomst van extreemrechts populisme als een voorbeeld hiervan. Gert Goeminne (2012) past deze analyse toe op de context van het klimaatdebat. Dit leidt hem ertoe te stellen dat klimaatscepticisme een reactie vormt op een poging het klimaatdebat te depolitiseren. In hoofdstuk 3 behandel ik vervolgens hoe deze verklaring kan helpen om resultaten van bestaand empirisch onderzoek naar klimaatscepticisme te interpreteren.

2.3.2.1 Klimaatscepticisme als poging tot herpolitiseren

Ik bespreek eerst hoe klimaatscepticisme binnen het kader van de agonistische democratie wordt geconceptualiseerd. Gert Goeminne doet dit zeer uitvoerig in zijn paper “Lost in translation: climate denial and the return of the political” (2012). Hij verwijst daarin expliciet naar Mouffes verklaring voor populisme en ziet klimaatscepticisme dan ook als een uiting hiervan in de context van het klimaatdebat. Klimaatscepticisme vormt een reactie op de pogingen tot het depolitiseren van de klimaatkwestie. Het dient volgens hem begrepen te worden als een vorm van verzet tegen de status quo.

Goeminne (2012) gebruikt in zijn karakterisering van klimaatscepticisme naast de agonistische visie op democratie ook inzichten uit de *Science and Technology Studies* (STS). Hij bouwt hier verder op het werk van Wynne (2010) dat ik zojuist al aanhaalde. Goeminne inspireert zich vooral op de kritiek die Wynne heeft op het *vertalingsmodel* waar de relatie tussen wetenschap en politiek wordt gezien als een kwestie van het vertalen van feiten naar beleid. Door gebruik te maken van een sociaal-constructivistische epistemologie wil Wynne meer aandacht vragen voor de wijze waarop er betekenis wordt gegeven aan

wetenschappelijke kennis. De werkelijkheid is niet zomaar een gegeven, maar wordt actief geconstrueerd door maatschappelijke processen die de interpretatie ervan bepalen. Het punt dat Goeminne (2012) duidelijk wil maken is dat het kaderen van deze kennis al veel impliciete sociaal-maatschappelijke premissen meeneemt. Vooraleer iets een feit is, moet het eerst worden samengesteld tot een betekenisvol geheel.

Goeminne (2012) combineert dit inzicht uit STS met een agonistische visie op democratie om tot zijn verklaring van klimaatscepticisme te komen. Hij stelt dat om klimaatscepticisme te begrijpen het nodig is om af te stappen van dit vertalingsmodel. Het klimaatdebat is niet louter een zaak van het adequaat vertalen van wetenschappelijke kennis tot beleid. In de eerste plaats is het een debat over de interpretatie van 'klimaatverandering' zelf. In een postpolitieke context zijn er echter allerlei depolitiserende mechanismen in stand die het presenteren van een alternatieve visie bemoeilijken. Depolitisering verhindert een politieke interpretatie van de klimaatkwesitie. De betekenis van klimaatverandering wordt vastgelegd achter de gesloten deuren van de supranationale organen die instaan voor de bemiddeling tussen wetenschap en beleid. Klimaatverandering wordt vervolgens voorgesteld als objectieve en universele entiteit waardoor. De interpretatie van de problematiek staat niet meer open voor contestatie. Het agonistische kader waarschuwt echter dat als de bestaande instituties geen ruimte laten voor fundamentele strijd, deze zich op andere plekken zal voordoen.

In a context where the dominant discourse proclaims that there is no alternative to a global cap and trade emission scheme and that we should accept its dictates unless we are ready to take personal responsibility for the end of humanity, it is not surprising that a growing number of people are listening to those who proclaim that alternatives do exist, even if the latter carry a rightwing signature and are predicated upon a straight denial of sound scientific arguments (Goeminne, 2012, p.7).

Voor Goeminne (2012) vormt klimaatscepticisme een (wanhopige) poging om de strijd over het politieke open te breken in een context die er alles aan doet om dit te verhinderen. Diegene die zich vragen stelt bij het overheersende klimaatdiscours krijgt de keuze mee te gaan met dit discours of zich ertegen te verzetten. Bij gebrek aan mogelijkheden presenteren alternatieve stemmen zich als een complete afzetting tegen de bestaande instituties. Klimaatscepticisme vormt daarom een aanwijzing dat betekenisvolle keuze op vlak van het klimaatdebat afwezig is.

Fischer (2019) maakt een soortgelijke claim als hij zegt dat sceptici niet per se de feiten zelf verwerpen, maar de socio-politieke dynamieken die de feiten tot stand brengen. In een gedepolitiseerde context waarin politieke verantwoording wordt vervangen door het naar voren schuiven van oncontesteerbare feiten is het logisch dat ‘wetenschapsontkenning’ zich voordoet. Bij gebrek aan andere mogelijkheden tot contestatie vormt het bijna de enige manier om zich af te zetten tegen de status quo. Voor Fischer kun je ‘wetenschapsontkenners’ daarom niet zomaar wegzetten als irrationele complotdenkers die gemanipuleerd zouden zijn door een rechts-conservatieve elite. Klimaatsceptici zouden de groeiende depolitiserende trend aanvoelen en deze ook proberen te contesteren. Klimaatsceptici hebben volgens Fischer (2019) door dat zich achter klimaatverandering een onbenoemd politiek programma verschuilt dat zich op autoritaire wijze probeert op te dringen.¹¹

Zowel Fischer (2019) als Goeminne (2012) stellen dat klimaatscepticisme een vorm van politisering inhoudt. Beiden interpreteren het fenomeen als een poging tot het uitdagen van de postpolitieke status quo. Doordat klimaatverandering via depolitisering op een zeer technische manier gerepresenteerd wordt, verschuift het klimaatdebat naar een kwestie van deze overheersende interpretatie te geloven of te ontkennen (Machin, 2013). Fundamentele debatten over de inrichting van de samenleving krijgen geen ruimte binnen de bestaande instituties. Bij gebrek aan legitieme mogelijkheden tot contestatie verzetten sceptici zich tegen het geheel aan instituties en actoren die het klimaatdebat reguleren. Dit kan gaan van klimaatactivisten zoals Greta Thunberg tot IPCC wetenschappers, maar klimaatsceptici kunnen zich evenwel richten tot journalisten uit de traditionele media (Blühdorn en Deflorian, 2021). Er ontstaat een anti-establishment attitude die mogelijks een gevaar inhoudt voor de democratie.

2.3.2.2 Bedenkingen en nuanceringen

Vooraleer ik verder ga wil ik aanhalen dat in de literatuur over de klimaatverandering en postpolitieke een zekere variatie bestaat in de interpretatie van klimaatscepticisme. Er zijn

¹¹ Fischer (2019) zelf spreekt specifiek over het neoliberale project.

enkele auteurs die vraagtekens plaatsen bij het idee dat klimaatsceptici een politiserende houding aannemen. Lievens en Kenis (2018) stellen zich bijvoorbeeld de vraag of klimaatscepticisme wel degelijk een uitdaging van de status quo inhoudt. Uiteindelijk verschuiven ook sceptici het klimaatdebat naar een meta-niveau over wie de juiste wetenschap bezit. Op deze manier blijven vragen over de structurering van de samenleving opnieuw afwezig van het politieke toneel. Pepermans en Maesele (2016) schuiven eenzelfde analyse naar voren:

Climate denial for instance should be seen as a symptom of the post-political condition, rather than a challenge to it. By instrumentalizing their version of climate science for political goals and by raising doubt over climate science, climate skeptics stage a scientific nondebate, while avoiding what is and should be the central topic and source of disagreement: the question of how to (re-)organize society (Pepermans & Maesele, 2016, p.5).

Ook klimaatsceptici houden op deze manier de postpolitieke status quo in stand. Hun poging tot contestatie is onproductief. Ze zouden er niet in slagen de strijd over het politieke open te gooien. Klimaatsceptici kunnen dus niet zomaar bestempeld worden als een instantie van politisering. Dat klimaatscepticisme een symptoom van de postpolitieke conditie uitmaakt, is dus in de literatuur breed aanvaard. Er bestaat wel onenigheid over de vraag of het klimaatsceptische discours een vorm van politisering is of juist een manier om de postpolitieke conditie verder in stand te houden. Een recent werk van Blühdorn en Deflorian (2021) probeert hier een antwoord op te bieden door de aandacht te richten op de ambigüiteiten van politisering en depolitisering. Blühdorn en Deflorian (2021) stellen dat politisering in het verleden vaak te nauw werd geïnterpreteerd. Dit komt omdat de meeste auteurs die postpolitiek aankaarten vertrekken van een neo/post-marxistische achtergrond. Hierdoor kwam politisering al snel gelijk te staan met het contesteren van de neoliberale hegemonie. De neo/post-marxisten zouden Blühdorn en Deflorian (2021) politisering te eenzijdig hebben geïnterpreteerd als een emancipatorisch, progressief en egalitair project. Hierdoor zou een zekere gevoeligheid voor de verscheidenheid waarmee politisering zich kan manifesteren verloren zijn gegaan.

Blühdorn en Deflorian (2021) merken op dat onderzoek naar (her)politisering vaak focust op nieuwe klimaatbewegingen zoals bijvoorbeeld *Extinction Rebellion* en *Fridays For Future*. Deze nieuwe klimaatbewegingen kaderen 'klimaatverandering' steeds meer in termen van

systeemveranderingen. Volgens hen zorgt deze focus er enerzijds voor dat er minder aandacht is voor de verscheidene vormen van politisering en anderzijds dat er minder aandacht geschonken wordt aan hoe dit systeemveranderingsdiscours zelf depoliteerende strategieën hanteert. Deze nieuwe lijn van depolitisering benoemen Blühdorn en Deflorian als de *science-based sustainability consensus*.¹² Zoals elke poging tot depoliteeren lokt ook deze ontwikkeling een specifieke reactie uit. Deze neemt dan de vorm van klimaatscepticisme aan (Blühdorn en Deflorian, 2021).

Put differently: whilst sharing the counter-hegemonic belief that things could and should also be different, new actors and forms of reflexive repoliticisation are emerging which challenge the scientific evidence and, more importantly, the very values, logic and perceived new hegemony of those who in the name of emancipation and progressiveness once set out to challenge the logic of capitalism and industrial modernity. Obviously, these new varieties of politicisation neither suspend nor replace the more established ones; they just increase the complexity and ambiguity of the ongoing repoliticisation of the post-political constellation (Blühdorn & Deflorian, 2021, p.262-263).

Blühdorn en Deflorian (2021) wijzen erop dat zowel de nieuwe golf van activistische bewegingen alsook het extreemrechts populisme (waartoe ook het klimaatscepticisme behoort) als vormen van herpolitisering te begrijpen zijn, maar dat deze herpolitisering een heel verschillende inhoud heeft. De gelijkenis ligt in hun contestatie van het establishment, het willen herclaimen van politiek agency en het verlangen naar een authentieke vorm van democratie. Ze verschillen echter in hun conceptualisering van het bestaande establishment. Terwijl klimaatbewegingen zich richten tot de economische elite, hebben sceptici het vooral gemunt op wat zij benoemen als de liberale kosmopolitische elite. De ene heeft een socio-ecologische egalitaire samenleving voor ogen, terwijl de andere politisering zich vertaalt in een afzetting tegen de bestaande democratische instituten en een autoritair tintje krijgt.

De analyse van Blühdorn en Deflorian (2021) brengt de complexe dynamieken van de postpolitieke conditie in kaart. Verschillende actoren en groeperingen kunnen soms politiserend en dan weer depoliteerend optreden. Zowel emancipatorische klimaatbewegingen alsook extreemrechtse geïnspireerd klimaatsceptici kunnen niet éénzijdig

¹² Deze komt in grote mate overeen met wat ik als het overheersend klimaatdiscours heb beschreven in punt 2.2.1 en 2.2.2.

omschreven worden als depoliteiserend of politiseiserend. Beide kampen maken zich schuldig aan het verstijven van het debat door depoliteiserende strategieën te hanteren en de tegenpartij te delegitimeren. Op deze manier wordt het klimaatdebat steeds verder geduwd in de richting van een onproductieve metadiscussie over *right science vs wrong science*. Door tegen elkaar te worden uitgespeeld slagen zowel de klimaatactivisten als de sceptici er niet in de status quo aan het wankelen te brengen (Blühdorn en Deflorian, 2021).

Blühdorn en Deflorian (2021) wijzen erop dat, om voorbij de postpolitieke impasse te raken, er oog moet zijn voor de ambiguïteit en verscheidenheid waarmee (de)politisering zich kan voordoen. Klimaatsceptici kunnen in sommige instanties politiseiserend optreden, aangezien ze bestaande machtsstructuren contesteren. Dit hoeft niet noodzakelijk te betekenen dat ze de kapitalistische organisatie van de samenleving in vraag stellen. Het dient eerder begrepen te worden als afzetting tegen wat zij zien als het liberale kosmopolitische establishment. Hiertoe behoren niet enkel de politici, maar ook de media en klimaatactivisten hanteren het *science-based sustainability discours* en worden daarom door sceptici gezien als deel van het establishment. Het is belangrijk goed te begrijpen hoe klimaatsceptici zelf naar de wereld kijken om er een adequaat antwoord op te kunnen bieden.

Dit alles in beschouwing genomen kan er geconcludeerd worden dat klimaatscepticisme te begrijpen valt als een symptoom van de postpolitieke conditie. De agonistische visie verklaart klimaatscepticisme als gevolg van een toenemende depolitisering van de klimaatkwesitie. Het is een polariserende uitspatting in een context waar elke vorm van alternatieve stem afgehouden wordt. Bij gebrek aan opties vertaalt het ongenoegen met het bestaande klimaatbeleid zich in een afwerping tegen het geheel aan instituties die dat beleid in stand houden (Pepermans & Maesele, 2016).

2.4 De analytische waarde van de agonistische visie

Er bestaat dus al een uitgebreide literatuur over agonistische visie op de toestand van het klimaatdebat (Berglez en Olausson, 2014). De opzet van deze thesis is om de analytische waarde van het agonistische denkkader te onderzoeken. Dit kader krijgt vaak het verwijt te

weinig praktisch of empirisch gericht te zijn (Kenis, 2019). De consensusgerichte visie blijft dan ook het overheersende kader binnen de sociale wetenschappen (Pepermans & Maeseel, 2016). Toch zijn een aantal academici al overtuigd van de waarde dat het agonistische kader kan bieden voor het voeren van empirisch onderzoek. Ik bespreek hier een aantal van deze studies om aan te tonen dat de agonistische visie deels al heeft bewezen dat het een nuttig perspectief biedt om de hedendaagse context te interpreteren.

Als eerste wil ik graag de studie van Carvalho et al (2017) aanhalen. Het doel van hun studie was na te gaan hoe dominante communicatieve praktijken burgers in hun politiek engagement beïnvloeden. Hoewel ze zelf geen empirisch onderzoek opstellen, geven ze wel een zeer uitgebreid literatuuroverzicht met betrekking tot depolitiserende communicatie en de gevolgen ervan. Ze concluderen dan ook dat deze praktijken burgers verhinderen om klimaatverandering op een politieke manier te benaderen. De bestaande discourses plaatsen burgers in een passieve toeschouwersrol. Hierdoor worden burgers niet aangemoedigd zich actief bezig te houden met het onderwerp van klimaatverandering.

Carvalho et al (2017) concluderen hun studie met een oproep om een concreter onderzoeksprogramma dat vanuit het agonistische perspectief vertrekt uit te werken. Er is volgens hen nood aan meer onderzoek dat zich toespitst op het in kaart brengen van de werking depolitiserende mechanisme en de effecten hiervan op de betrokkenheid van burgers omtrent de klimaatkwestie. Ze zijn van mening dat het agonistische perspectief een gepaster conceptueel kader vormt om de huidige inactie op vlak van de aanpak van klimaatverandering te vatten. Er moet meer aandacht zijn voor hoe verschillende vormen van communicatie toelaten of juist verhinderen dat de klimaatkwestie op een politieke manier benaderd kan worden.

De meerderheid van het onderzoek dat de agonistische visie toepast als analytisch kader is dan ook te vinden in het domein van de media- en communicatiewetenschappen. Er is echter nog maar weinig onderzoek dat de postpolitieke dynamieken empirisch exploreert. Naast het onderzoek van Carvalho et al (2017) vormt de studie van Berglez en Olausson (2014) een mooi voorbeeld hiervan. Ze vertrekken vanuit de observatie dat er weinig empirisch onderzoek is naar de postpolitieke toestand van het klimaatdebat, hoewel deze theoretisch als sterk

uitgewerkt is. Om dit tekort tegemoet te komen zette ze een aantal focusgroepdiscussies op om na te gaan op welke manieren de overheersende representatie van klimaatverandering kan instaan als instrument voor depolitisering:

The present study has deconstructed the consensual climate discourse so as to identify its post-political building blocks. The results show that the three things that fundamentally preclude the emergence of 'true' politics, and that thereby push the climate issue into the post-political stage, are as follows: first, naturalized beliefs in climate science with a focus on particular causes of climate change; second, emotional indifference on the part of people about their personal experiences of a changing climate; finally, individual micro-action to 'save the environment.' Thus, we would suggest that the post-politicization of the climate issue could be explained by a consensual discourse constituted by a particularization of climate change causes, lack of passionate emotions, and 'neurotic' micro-political actions (Berglez & Olausson, 2014, p.69).

Terwijl Carvalho et al (2017) en Berglez en Olausson (2014) kijken naar de gevolgen van depolitisering op burgers, bieden Pepermans en Maesele (2017) een uitgebreide analyse van de communicatie omtrent klimaatverandering vanuit verschillende maatschappelijke actoren. Ze omschrijven hun opzet als volgt:

in offering a social and academic history of climate change communication (CCC), this article examines how climate change is (and has been) communicated in Belgium and with what implications in the country and beyond (Pepermans & Maesele, 2017, p.3).

Met andere woorden willen ze onderzoeken welke discourses over klimaatverandering aanwezig zijn en of deze een depolitiserend effect hebben. Ze gingen dit specifiek na voor de Belgische context en concludeerden dat de meerderheid van de communicatie getuigde van een postpolitieke visie op de klimaatproblematiek. Naast communicatie vanuit politieke instituties en de visie binnen de bredere bevolking hebben ze ook aandacht voor de rol van mediaorganisaties. Buiten enkele uitzonderingen zoals bijvoorbeeld *DeWereldMorgen* die wel ruimte laat voor ideologische discussie over de aanpak van klimaatverandering hanteren de meeste nieuwsoutlets een depolitiserende communicatiestijl. Klimaatverandering wordt afgebeeld als een externe dreiging waarop overheden zo snel mogelijk een efficiënt antwoord op moeten vinden.

Een ander voorbeeld van onderzoek naar de postpolitieke conditie van het klimaatdebat richt zich op beleidsvoering. Metzger et al (2021) hebben de werking van ideologie in de praktijk proberen te onderzoeken. De auteurs deelden de mening dat het agonistische kader kan helpen om duidelijkheid te scheppen in de werking van machtsmechanismes. Hiervoor voerden ze een aantal interviews met stadsplanners uit om na te gaan hoe zij hun eigen activiteit begrijpen:

In the paper we have suggested that planners generally do not consider themselves to be ideologues, but rather tend to see themselves as practically-minded people, working hard to pragmatically solve concrete problems such as providing better quality housing, protecting important ecological values or contributing to the upgrading of public spaces. But, we argue, it is exactly in their efforts to generate the governance capacity today necessary to move forward on such ostensibly non-ideological issues that they become deeply embroiled in the social dynamics of ideology (Metzger et al., 2021, p.316).

Uit het onderzoek concluderen Metzger et al (2021) dat 'duurzaamheid' als een ideologisch concept wordt ingezet. Het is bedoeld om verschillende actoren samen te brengen onder een gedeeld project. Met andere woorden heeft 'duurzaamheid' de rol belangenconflicten toe te dekken. Dit is op zich niet problematisch, maar doordat de stadsplanners hun eigen werk niet als een ideologische daad beschouwen, worden de ideologische vooronderstellingen noch zichtbaar noch betwistbaar gemaakt. Het discours van de stadsplanners is dus gedepolitiseerd. De studie van Metzger et al (2021) illustreert daarnaast ook hoe politiek gereduceerd is tot een kwestie van technisch management. Dit is althans het geval voor hoe stadsplanners denken over hun taak.

Als laatste vermeld ik een aantal studies die het agonistische kader gebruiken in het onderzoek naar activistische bewegingen. Er wordt dan vooral gekeken of deze erin zouden slagen het hegemonische discours te counteren en het klimaatdebat te politiseren. Anneleen Kenis richt veel van haar onderzoek hierop. In een haar paper "Post-politics contested: Why multiple voices on climate change do not equal politicisation" (2019) vergelijkt ze het discours van de klimaatbewegingen *Transition Town* en de *Climate justice movement*. Beide bewegingen zouden het concept van klimaatverandering gebruiken als een unificerend begrip. Het dient om mensen samen te brengen rond een gedeelde samenlevingsvisie. Geen

van beide bewegingen slaagt er volgens haar in het klimaatdebat te politiseren. *Transition Town* zou een te moraliserende en consensuele visie op klimaatverandering naar voren schuiven, terwijl de *Climate Justice movement* te polariserend zou optreden in hun communicatie. Beide bewegingen presenteren op een andere manier een discours dat tegenstemmen a priori diskwalificeert. Dit draagt bij aan de depolitisering van de klimaatkwestie (Kenis, 2019).

Andere studies delen de conclusie dat klimaatbewegingen er niet in slagen een contra-hegemonisch discours te presenteren. Dit toont nog maar eens aan hoe wijdverspreid de postpolitieke representatie van de klimaatkwestie is. Ook Kakenmaster (2019) argumenteert dat het discours van de klimaatbeweging *People's Climate March* (PMC) in 2017 paradoxaal genoeg de status quo versterkt eerder dan dat het deze weet uit te dagen. De beweging slaagt erin veel verschillende groeperingen te mobiliseren, maar faalt in zijn opzet een uitdaging te vormen voor de bestaande orde. Kakenmaster (2019) stelt dat dit komt doordat de beweging een consensuele en singuliere visie op klimaatverandering naar voren brengt. Het discours van PMC liet slecht ruimte voor één interpretatie van klimaatverandering als dreiging voor de gehele mensheid. Afwijkende stemmen worden er geweerd door te verwijzen naar de wetenschappelijke aard van de klimaatkwestie. Het debat wordt op een te moralistische wijze gevoerd en wordt een kwestie van geloven in klimaatverandering of deze te ontkennen. Hierdoor komen fundamentele vragen over de organisatie van de samenleving niet aan bod.

De bevindingen dat ook klimaatbewegingen depolitisering in de hand werken en dus de ruimte voor politiek debat verkleinen, ligt in lijn met het onderzoek van Blühdorn en Deflorian (2021) dat ik in punt 2.3.2.2 heb aangehaald. De auteurs wijzen erop dat de depolitisering niet enkel een instrument van een neoliberale elite is die op een top-down manier vat probeert te krijgen op de samenleving. Blühdorn en Deflorian (2021) willen de complexiteit en de ambiguïteit van (de)politisering die de postpolitieke conditie teweegbrengen en in stand houden onder de aandacht brengen. Rechts-populisten kunnen in sommige instanties politiserend optreden tegen de neoliberale dogma's van economische groei en globalisering. Op andere momenten kunnen ze echter ook optreden als fervente verdedigers van het kapitalisme. Door de status quo in vraag te stellen vormen klimaatactivisten een voorbeeld

van politisering. Anderzijds dragen ze ook bij aan de depolitisering van het klimaatdebat door hun eigen eisen als noodzakelijk en onbetwistbaar voor te doen.

Het analytisch kader van de agonistische democratie wordt dus voornamelijk toegepast als om communicatiepraktijken te analyseren. Het is een instrument om discursieve strategieën te onderzoeken en na te gaan of er sprake is van depolitisering of politisering en hoe deze inhaken op de postpolitieke dynamieken. Opvallend is dat er nog geen studies bestaan die klimaatscepticisme vanuit een agonistische perspectief onderzoeken. Hoewel onderzoekers zoals Kenis (2019) of Kakenmaster (2017) de waarden van het agonistische kader voor onderzoek naar klimaatbewegingen inzien, is dit niet het geval voor de tegenpool in het debat. Nochtans zijn er belangrijke maatschappelijke redenen om juist de klimaatsceptische vorm van polarisering te gaan onderzoeken, aangezien het wordt beschouwd als een belangrijk obstakel voor het formuleren van een ambitieuzer klimaatbeleid (Lievens & Kenis, 2018). Een mogelijke verklaring voor deze tendens is dat activistische groepen gemakkelijker geïdentificeerd worden als vormen van politisering. Zoals Blühdorn en Deflorian (2021) beargumenteren is deze assumptie onterecht en kunnen ook klimaatsceptici in sommige instanties politiserend optreden. Het derde hoofdstuk van mijn thesis heeft tot doel tegemoet te komen aan deze *research gap* naar klimaatscepticisme.

Hoofdstuk 3: klimaatscepticisme

In dit hoofdstuk bespreek ik de bestaande literatuur omtrent klimaatscepticisme om vervolgens na te gaan in welke mate het agonistische kader kan helpen om verder inzicht te verlenen in dit fenomeen. Ik bespreek de meest voorkomende verklaringen en identificeer de overheersende visie die klimaatscepticisme omschrijft als een ideologisch-gedreven wetenschapsontkenning (Van Rensburg & Head, 2017). In verwachting met voorgaand onderzoek van Pepermans en Maesele (2016) past de overheersende insteek binnen de analyse van de consensusgerichte visie. Er bestaan echter enkele auteurs die kritisch staan ten aanzien van de overheersende insteek in de literatuur naar klimaatscepticisme, omdat deze een aantal zaken over het hoofd ziet (Van Rensburg & Head, 2017; Fischer, 2019; Lockwood, 2018). Specifiek halen deze critici aan dat klimaatscepticisme gekarakteriseerd wordt door een hoge mate van wantrouwen. Verderbouwend hierop bespreek ik hoe de agonistische visie een antwoord kan bieden op de bedenkingen bij de overheersende visie. Vervolgens bespreek ik een aantal studies die meer aansluiten bij de agonistische visie op klimaatscepticisme.

3.1 State of the arts klimaatscepticisme

Alvorens over te gaan naar de literatuurbespreking wil ik verduidelijken dat binnen de bestaande literatuur enige variatie bestaat over welke zaken onder de term 'klimaatscepticisme' vallen. Dit kan verklaard worden doordat klimaatscepticisme geen uniform fenomeen is, maar juist heel contextafhankelijk is (Yan et al., 2020). Klimaatscepticisme is complex en varieert doorheen de tijd en ruimte. Dunlap en Mcright (2015) beschrijven bijvoorbeeld hoe de strategie van klimaatsceptici evolueerde van het ontkennen van wetenschap naar het zaaien van twijfel over de geloofwaardigheid van de wetenschappers zelf. Lockwood (2018) wijst op de geografische variatie door aan te halen dat klimaatscepticisme in continentaal Europa subtielere vormen aanneemt dan in de Angelsaksische wereld.¹³ Andere onderzoeken tonen dan weer aan dat klimaatscepticisme in China zich vooral uit als scepticisme ten aanzien van het Westen (Riley et al., 2016). Het is

¹³ In de Angelsaksische wereld proberen sceptici vooral twijfel te zaaien over de klimaatwetenschap, terwijl klimaatsceptici in continentaal Europa eerder de klimaatagenda trachten te marginaliseren (Lockwood, 2018).

overigens niet mijn doel om op zoek te gaan naar een vaststaande en allesomvattende definitie van klimaatscepticisme. Zoals gezegd wil ik in de eerste plaats onderzoeken of het agonistische kader een meerwaarde kan bieden om dit fenomeen te begrijpen.

3.1.1 Klimaatscepticisme als onbegrip

Een '*common sense*'-verklaring van klimaatscepticisme is dat het een gevolg is van een lage klimaat-geletterdheid. Meerdere studies hebben vastgesteld dat slechts een klein percentage van de bevolking bekend is met de complexe werking van klimaatverandering. Daarnaast bestaan er ook veel misvattingen over klimaatverandering. Sommigen denken bijvoorbeeld dat klimaatverandering veroorzaakt wordt door het gat in de ozonlaag. Anderen zijn er dan weer van overtuigd dat extreem koude periodes aantonen dat klimaatverandering geen feit is (Stevenson et al., 2014). Klimaatsceptici zouden te weinig afweten van klimaatverandering of te dom zijn om de complexiteit van dit fenomeen te vatten. Doordat ze niet begrijpen hoe klimaatverandering in elkaar zit, zien ze ook niet in waarom het een bedreiging vormt. Hierdoor missen ze de nodige motivatie om hun handelen aan te passen.

Vanuit deze probleemanalyse kan het een oplossing zijn om mensen beter op te voeden over hoe klimaatverandering in elkaar zit. Het invoeren van een verplicht vak over klimaatverandering kan hier een voorbeeld van zijn. In Vlaanderen is biologe Sara Vicca een sterke voorstander van dit idee. In een interview met *De Standaard* in december van 2021 liet ze weten dat de onwetendheid bij de studenten te groot was. Ze argumenteert dat aangezien deze studenten later het meest geconfronteerd gaan worden met de gevolgen van klimaatverandering het belangrijk is dat ze zich tijdens hun opleiding in het onderwerp verdiepen (Renson, 2021).

Hoewel het invoeren van een verplicht vak over klimaatverandering een interessant initiatief is, is het maar de vraag of dit een adequaat middel is tegen klimaatscepticisme. Trémolière en Djeriouat (2021) twijfelen aan het idee dat meer en betere informatie over klimaatverandering voldoende is om klimaatscepticisme terug te dringen:

The road to the global acceptance of climate change and human responsibility in the process is full of pitfalls. Maintaining higher educational standards is not a sufficient condition to address the biggest problem humanity has to solve. It is not only the quantity and quality of information that is at stake, but how people process

information and practice intellectual self-defense or epistemic vigilance (Sperber et al., 2010) in a world overwhelmingly filled with fake news and ideological discourses (Trémolière & Djeriouat, 2021, p. 10)

Het klopt dus dat er een sterk verband bestaat tussen weinig afweten van de processen die klimaatverandering veroorzaken en het hebben van een klimaatsceptisch attitude. Toch blijkt kennistekort niet de enige verklarende factor te zijn. Ook andere factoren zoals ideologische orientatie en de manieren om kennis te verwerken zouden volgens Trémolière & Djeriouat (2021) een rol spelen. Enkel focussen op het tekort aan informatie zou een vertekend beeld geven.

3.1.2 Klimaatscepticisme als gevolg van bewuste verspreiding van misinformatie

Aansluitend bij de vorige verklaring stellen sommige dat klimaatsceptici niet louter slecht geïnformeerd zijn, maar vooral verkeerd geïnformeerd. Een aantal auteurs hebben zich toegelegd op het achterhalen van waarom er zoveel foutieve informatie of *alternative facts* omtrent klimaatverandering circuleren. Hierbij wordt vooral gekeken naar de rol van een bepaalde groep economische of politieke elite die met het verspreiden van verkeerde informatie hun persoonlijke agenda willen bevorderen.

Een toonaangevend werk binnen het onderzoek naar de rol van de elite bij een fenomenen als klimaatscepticisme is dat van Erik Conway en Naomi Oreskes. Hun boek *Merchants of doubts* (2012) is tot op vandaag zeer invloedrijk. Er zijn dan ook veel auteurs die een gelijkaardige insteek hanteren (Lejano, 2019). De ondertitel '*How a handful of scientists obscured the truth on issues from tobacco smoke to global warming*' biedt een mooie samenvatting van de these die ze naar voren schuiven. Conway en Oreskes (2012) geven een uitvoerige uiteenzetting van de wijze waarop een aantal wetenschappers de onzekerheden omtrent de aard van klimaatverandering omwille van bepaalde politieke en economische doeleinden probeerden uit te buiten. Deze wetenschappers werden hierin bijgestaan door rijke industriëlen, die de nodige financiële middelen gaven voor het oprichten van conservatieve *think tanks*. Daarnaast konden deze elite ook hun macht over de media inzetten om vat te krijgen op de gedachten van de mensen.

Conway en Oreskes (2012) verklaren klimaatscepticisme door te verwijzen naar enkele individuen die op intentionele wijze verwarring wilden brengen over de wetenschappelijke feiten over klimaatverandering. Gedreven door hun vrijemarkt-ideologie en winstbejag zaaien ze twijfel over het bestaan of de ernst ervan. Het is een verhaal van een conservatieve elite die inzag zag hoe klimaatverandering een bedreiging vormt voor de groei-gedreven economie. Het aanvaarden van klimaatverandering als reële dreiging zou meer overheidsregulering uitlokken. Daarom moet er alles aan gedaan worden om het bestaan van klimaatverandering te verbergen (Dunlap & McCright, 2015).

Ook in deze analyse wordt het bestaan van klimaatscepticisme voornamelijk begrepen als een probleem van wetenschapscommunicatie. In tegenstelling tot de eerste benadering zal het niet volstaan om de feiten toegankelijker te maken, maar er zal ook actief moeten worden ingegrepen om foutieve informatie uit de weg te ruimen en de winstbeluste stoorzenders uit het publieke debat te halen (Goeminne, 2012). Fact-checking kan hier een voorbeeld van zijn. Conway en Oreskes (2010) zelf stellen voor om een helderdere en effectievere vorm van wetenschapscommunicatie te hanteren. Volgens hen dienen niet alle ambiguïteiten van het wetenschappelijk onderzoek blootgelegd te worden. Dit is naar hun mening waar de klimaatwetenschappers in het verleden in de fout gingen.

3.1.3 Klimaatscepticisme en de rol van de rechts-conservatieve ideologie

In de literatuur zijn er echter een aantal auteurs te vinden die Conway en Oreskes bekritisieren, omdat ze een te simplistische visie op klimaatscepticisme naar voren zouden brengen. Ze stellen dat het naïef is te denken dat, als de stoorzenders uit het debat gehaald zijn en burgers zich adequaat kunnen informeren, er geen klimaatscepticisme meer zou zijn (Lejano & Dodge, 2017). Door zich te veel te focussen op de rol van een economisch en politieke elite zouden Conway en Oreskes een aantal zaken onderbelicht laten. De belangrijkste tekortkoming van hun uiteenzetting is dat ze geen verklaring bieden voor klimaatscepticisme bij het bredere publiek. Aantonen dat een exclusieve groep belang heeft bij het verspreiden van misinformatie verklaart nog niet waarom deze boodschap ook aanslaat bij een significant deel van de bevolking. Om dit te begrijpen wordt in de literatuur vaak verwezen naar het verband tussen klimaatscepticisme en de rechts-conservatieve ideologie (Jacques & Knox, 2016).

In zijn paper “Ideology and the Narrative of Climate Scepticism” stelt Lejano (2019) dat onderzoek uitwijst dat de wetenschapscommunicatie de laatste jaren al veel verbeterd is. Daarnaast zijn er volgens hem ook niet onmiddellijk aanwijzingen te vinden die aangeven dat het vertrouwen in de wetenschap gedaald is. De vraag die Lejano zich stelt is hoe het komt dat er een grote oppositie ten opzichte van wetenschap lijkt te bestaan? Hij concludeert dat er een fundamentele ideologische scheiding ligt in de kern van het klimaatdebat. Er zal volgens hem dus meer nodig zijn dan een betere wetenschapscommunicatie om het probleem van klimaatscepticisme aan te pakken.

I propose that science communication may have had a limited effect because there is a science-skeptical narrative founded on issues that are prior to the climate issue. In other words, maybe public opinion was never about the science to begin with (Lejano, 2019, p.416).

In onderzoek naar de publieke perceptie van wetenschap bevestigt de stelling dat ideologische overtuigingen een invloed hebben de manier dat wetenschappelijke kennis wordt ontvangen. Zo stelt Gauchat (2012) vast dat het vertrouwen in wetenschap bij conservatieven sinds de jaren 70 sterk gedaald is. Sommige academici nuanceren dit standpunt door een onderscheid te maken tussen *impact science* enerzijds en *production science* anderzijds. De eerste zou zich vooral bezighouden met het nagaan van de gevolgen van bepaalde levensstijlen op de gezondheid en omgeving, terwijl de andere zich focust op onderzoek met het doel de economische groei te bevorderen. Conservatieven zouden vooral sceptisch staan ten opzichte van *impact science*, aangezien deze kennis soms een aanzet vormt om van levenswijze te veranderen. De redenering is dat als men een maatschappelijke cultuur genegen is en bepaalde informatie een dreiging lijkt te betekenen voor deze cultuur dit een aanleiding kan vormen om die kennis te ontkrachten. Dit kan deels verklaren waarom klimaatsceptici meer in conservatieve kringen te vinden zijn (McCright et al., 2013).

Aanvullend hierbij blijkt uit kwalitatief onderzoek dat het klimaatsceptische discours zich niet enkel focust op wetenschappelijke feiten en de fysische eigenschappen van klimaatverandering (Lejano, 2019). Zo is bijvoorbeeld gevonden dat sceptici klimaatverandering zien als een dreiging voor de westerse kapitalistische levensstijl (Jacques & Knox, 2016). Een conclusie die vaak terugkeert in dit soort onderzoeken is dat

klimaatscepticisme ontstaat vanuit een soort onwil de huidige levensstijl aan te passen. De klimaatsceptische attitude wordt veroorzaakt doordat individuen zich laten leiden door een ideologische vooringenomenheid (Dunlap & McCright, 2015). Zo stelt Jacques (2012) dat klimaatscepticisme begrepen moet worden als een *'cover up'-mechanisme* om niet aan zichzelf te moeten toegeven dat er maatschappelijke verandering nodig is. Lejano en Dodge (2017) vormen een ander voorbeeld voor deze insteek doordat ze van mening zijn dat het sceptisch narratief ingebed zit in een bredere rigide ideologie, waardoor een constructief debat bijna onmogelijk is.

Auteurs zoals Lejano (2019) en Jacques (2012) zijn er niet op uit de benadering van Conway en Oreskes te ontcrachten. Eerder willen ze wijzen op enkele tekortkomingen om deze te kunnen aanvullen en zo tot een coherenter verhaal te komen. De rechts-conservatieve ideologie biedt een gemeenschappelijk punt tussen klimaatsceptici in elitekringen en het bredere publiek. Beide groepen trachten de status quo in stand te houden. Terwijl dit bij de elite voornamelijk vanuit een intentionele winstgerichte logica gebeurt, vindt het bij de lagere groepen plaats op een meer impliciete manier. Door mee te gaan in het klimaatsceptische discours hopen ze hun eigen levensstijl niet aan te hoeven passen. Er wordt binnen de literatuur over klimaatscepticisme een narratief gecreëerd waarbij een groep industriële elite inspeelt op een angst voor verandering bij de bevolking om zo haar winstproces verder te kunnen zetten (Van Rensburg & Head, 2017). Deze vormt de basis voor de overheersende visie omtrent klimaatscepticisme.

3.1.4 De overheersende visie op klimaatscepticisme

It has been demonstrated that by constantly challenging the reality and significance of climate change, the denial countermovement represents a powerful obstacle to mobilizing societal action aimed at reducing GHG emissions. Indeed, a successful climate change denial campaign- and the rejection of impact science more generally- may undermine long term societal resilience in a warming world. By substituting ideology for science to protect the neoliberal order in the global capitalist system, a successful denial movement inhibits efforts to mitigate and/or adapt to climate change in a warming world (Dunlap & McCright, 2015, p.320).

Deze quote omvat mooi de verschillende elementen van wat beschouwd kan worden als de overheersende visie op klimaatscepticisme. Deze stelt dat klimaatscepticisme een ideologisch

geïnspireerde vorm van wetenschapsontkenning inhoudt (Van Rensburg & Head, 2017). Het presenteert een verhaal waarin een elite de massa weet te bespelen door wetenschappelijke onzekerheden uit te vergroten of foutieve informatie te verspreiden over klimaatverandering. Dit gebeurt vanuit een strategische poging hun eigen winstgevende activiteiten ongeregeerd verder te kunnen zetten (Dunlap & McCright, 2015). Deze ideeën vinden weerklank bij een rechts-conservatief deel van de bevolking die niet bereid is zijn kapitalistische consumptie-gedreven levensstijl aan te passen. Zo ontstaat een significante groep die niet wil inzien dat klimaatverandering een reële dreiging vormt en op deze manier als een obstakel voor een ambitieuzere aanpak van klimaatverandering dient (Jacques & Knox, 2016).

Deze verklaring voor klimaatscepticisme is wijdverspreid binnen de literatuur en beschouw ik daarom als de overheersende visie. Deze visie op klimaatscepticisme past binnen het door Pepermans en Maesele (2016) geïdentificeerde ‘consensus building’-perspectief¹⁴ dat stelt dat de stijgende mate van politisering in de weg staat van een adequate aanpak van klimaatverandering. Sommige delen van de bevolking laten eerder hun ideologische voorkeur primeren dan hun overtuigingen te baseren op de wetenschap omtrent klimaatverandering. Hierdoor ontstaat er een stijgende mate van politisering die de nodige consensusvorming om tot een ambitieuzer klimaatbeleid te komen bemoeilijkt.

De overheersende visie op klimaatscepticisme wordt geïnspireerd door een consensusgerichte visie op democratie. Onderzoek dat vanuit dit kader vertrekt is erop gericht te achterhalen hoe het komt dat er nog geen consensus is over de aanpak van klimaatverandering, ondanks dat er wel een wetenschappelijke consensus is. Het doel is om de stoorzenders te identificeren en deze vervolgens te kunnen verwijderen uit het publieke debat (Pepermans & Maesele, 2016).

3.2 Agonistische visie op klimaatscepticisme als alternatief?

3.2.1 Bedenkingen bij de overheersende visie

¹⁴ Zie 2.1

Van Rensburg en Head (2017) staan echter kritisch ten opzichte van deze overheersende insteek. Ze merken op dat de meerderheid van het onderzoek naar klimaatscepticisme erop gericht is te achterhalen wat de onderliggende ideologische, sociale of psychologische condities zijn van dit fenomeen. Deze psychosociale verklaringen¹⁵ bevatten volgens hen zeker relevante inzichten die op veel vlakken verhelderend zijn, maar door hierop te focussen heeft het bestaande onderzoek weinig aandacht voor de bekommernissen die klimaatsceptici naar voren schuiven. Zo zouden sceptici volgens Van Rensburg en Head (2017) een grote mate van wantrouwen tegen de bestaande machthebbers vertonen. Deze zouden corrupt zijn en geen rekening houden met de belangen van het volk. Vanwege de weinig steekhoudende wetenschappelijke argumenten of aanwezigheid van complotdenken is het gemakkelijk deze klimaatsceptici weg te zetten als gemanipuleerde of gedesillustioneerde individuen. Van Rensburg en Head (2017) stellen echter dat als onderzoek naar klimaatscepticisme geen aandacht schenkt aan dit gevoel van wantrouwen deze op termijn enkel groter zal worden.

Ook Fischer (2019) uit een gelijkaardige kritiek op de overheersende insteek van het onderzoek naar klimaatscepticisme en andere vormen van 'wetenschapsontkenning'. Door hen te bestempelen als immorele egoïsten of irrationeel en ideologisch verblinde individuen hoeft men ze niet serieus te nemen. Deze beweging zorgt er echter voor dat bepaalde maatschappelijk structuren en ontwikkelingen die klimaatscepticisme veroorzaken en in stand houden niet in vraag gesteld worden (Fischer, 2019). Het feit dat klimaatscepticisme en andere vormen van wetenschapsontkenning nog altijd actueel zijn, vormt een aanwijzing dat het gaat om een dieperliggend maatschappelijk probleem. Fischer (2019) stelt daarom voor om een andere conceptualisering van klimaatscepticisme te hanteren.

De agonistische visie op klimaatscepticisme biedt een alternatieve interpretatie die eventueel een antwoord kan bieden op de tekorten van de overheersende visie. De agonistische visie stelt de wantrouwen component centraal en behandelt klimaatscepticisme als een structureel probleem. Klimaatscepticisme is een symptoom van de postpolitieke conditie. Het

¹⁵ Van Rensburg en Head (2017) sommen een aantal voorbeelden van psychosociale verklaringen voor klimaatscepticisme op. Zo wordt in onderzoek naar scepticisme bijvoorbeeld gekeken naar de rol van cognitieve dissonantie, individualistische waarden en conservatieve ideologie.

is geen probleem op zich, maar een gevolg van de postpolitieke dynamieken die vervreemding en wantrouwen ten aanzien van het bestaande establishment in de hand werken. Klimaatscepticisme aanpakken betekent in de eerste plaats dat de postpolitieke situatie overkomen moet worden (Kenis & Lievens, 2014). Door gebrek aan alternatieve mogelijkheden verwerpen klimaatsceptici dus het gehele overheersende klimaatdiscours. Verdedigers van de agonistische visie stellen dat klimaatscepticisme een oproep vormt om het maatschappelijke debat opnieuw open te trekken. De aanwezigheid van klimaatsceptici toont aan dat binnen discussies over de aanpak van klimaatverandering weinig ruimte is om het bestaande beleid in vraag te stellen (Pepermans & Maesele, 2016).

Klimaatscepticisme vormt in de agonistische visie dus geen probleem op zich, maar is slechts een aanwijzing van een groeiende maatschappelijk ontevredenheid ten gevolgen van een post-politieke manier van besturen. De agonistische visie zegt dat als men hier blind voor blijft het probleem enkel zal verergeren. Om de agonistische interpretatie van klimaatscepticisme kracht bij te zetten ben ik opzoek gegaan naar een aantal studies die de rol van wantrouwen en ressentiment bevestigen. Hieronder geef ik een overzicht.

3.2.2 Wantrouwen als voedingsbodem voor klimaatscepticisme

Het eerste onderzoek dat ik bespreek is dat van Jacques en Knox (2016) die een kwalitatieve analyse uitgevoerd hebben op Twitter berichten van klimaatsceptici. Ze merken hierbij op dat het discours van klimaatsceptici veel gelijkenissen vertoont met de manier waarop Conway en Oreskes klimaatsceptici zelf karakteriseren. Zoals besproken benadrukken ze vooral de rol van een industriële elite in het verspreiden van het klimaatsceptische gedachtengoed. Het zou een tactische zet zijn om de massa te misleiden en zo hun winstgevende activiteiten verder te kunnen zetten. Jacques en Knox (2016) observeren dat klimaatsceptici de voorstanders van een ambitieuzer klimaatbeleid van soortgelijke strategie beschuldigen. Jacques en Knox (2016) stellen vast dat klimaatsceptici van mening zijn dat klimaatverandering slechts een idee is dat een elite strategisch inzet als excuus om meer

belastingen te kunnen opleggen.¹⁶ Vervolgens zouden ze met dat geld vooral hun eigenbelang dienen. De conclusie die Jacques & Knox (2016) voorstellen luidt als volgt:

We might see climate denial as a project not only meant to protect entrenched corporate power, but a reactionary program of ontological security for people who deeply identify with a global capitalist regime. Seen this way, climate change denial inherently and ironically starts from the assumption that the current political-economic system cannot last, and that the things they deny are true – environmental problems – are the greatest threats to that part of civilization they care most about (Jacques & Knox, 2016, p. 16–17).

Jacques en Knox (2016) conceptualiseren klimaatsceptici dus als individuen die te hardnekkig vasthouden aan identiteit en hierdoor hun wereldbeeld niet in lijn kunnen brengen met wat de wetenschap zegt. In plaats van de werkelijkheid te aanvaarden, geloven sceptici liever complottheorieën om hun levensstijl ongestoord verder te kunnen zetten. De interpretatie van Jacques en Knox (2016) bevat een aantal relevante componenten. Zo merken ze bijvoorbeeld op dat er een verband bestaat tussen kennisverwerking en identiteit. Hun eigen interpretatie ligt echter sterk in lijn met de overheersende visie, hoewel het ook geïnterpreteerd kan worden als aanwijzing dat sceptici geen vertrouwen hebben in de huidige machthebbers. Met andere woorden kunnen de resultaten van Jacques en Knox (2016) doen vermoeden dat klimaatscepticisme een symptoom is van een dieperliggend onbehagen.

Intussen bestaan er aantal studies die resultaten presenteren die lijken op die van Jacques en Knox (2016), maar in hun conclusie afwijken van de overheersende visie op klimaatscepticisme. Zo voerde Vulpe (2020) een discoursanalyse uit op klimaatsceptische artikelen die te vinden zijn op Roemeense (nieuws)websites. In lijn met Jacques en Knox (2016) bemerkt hij ook een neiging tot complotachtige structuren. Zo merkt Vulpe (2020) bijvoorbeeld op dat sceptici wetenschappers afschilderen als corrupt. Daarnaast stellen ze ook dat de mens geen controle kan krijgen over de natuur en dat klimaatverandering slechts een elite-gedreven project is om meer macht te verkrijgen over de maatschappij.

¹⁶ Het discours van de 'gilets jaunes'-beweging die ontstond 2018 als reactie op de dieseltaks van de Franse president Macron biedt een mooie illustratie. Sommigen omschrijven de beweging als protest tegen het klimaatbeleid als geheel, terwijl anderen van mening zijn dat de 'gilets-jaunes'-beweging vooral de onrechtvaardigheid van de dieseltaks wil aankaarten (Mehleb et al., 2021; Hope, 2019).

In tegenstelling tot Jacques en Knox (2016) die concludeerden dat sceptici de waarheid ontkennen om hun levensstijl te kunnen behouden, is Vulpe (2020) van mening dat hun discours begrepen moet worden als een poging tot het opeisen van wat hij benoemt als hun *temporal agency*. Het discours van klimaatsceptici duidt volgens hem aan dat ze het gevoel hebben geen inspraak te hebben over de richting waarin de samenleving evolueert. Wat het onderzoek van Vulpe (2020) duidelijk maakt is dat het ontkennen of in twijfel trekken van wetenschap gebeurt in een context waar bepaalde groepen of individuen het gevoel hebben niet gehoord te worden. Er heerst een gevoel van machtsverlies dat volgens hem cruciaal zou zijn om klimaatscepticisme te begrijpen. Bij gebrek aan mogelijkheden zelf een toekomst te kunnen inbeelden, ontstaat er een complete afzetting van de bestaande orde die het klimaatbeleid reguleert.

Andere resultaten die een verdere ondersteuning kunnen bieden voor deze hypothese komen uit een studie van Lejano (2019). Hij bemerkt dat elementen van vervreemding en ressentiment zeer aanwezig zijn in het narratief van klimaatsceptici. Hij stelt vervolgens dat deze bevindingen belangrijke gevolgen kunnen hebben voor hoe we klimaatscepticisme begrijpen en vervolgens ook aanpakken:

So then, how might one respond to the mistrust of climate science? The conversation would need to go beyond the science and onto what lies underneath, which is mistrust of change and fear of a changing social order. I do not suggest that efforts to better communicate climate science should be abandoned, but that they would be more effective when done in conjunction with other efforts to address non-scientific issues (Lejano, 2019, p.419).

De studies wijzen dus uit dat klimaatscepticisme niet enkel verhaal is van ideologisch gedreven wetenschapsontkenning zoals de overheersende visie vertelt. Zaken zoals de rechts-conservatieve ideologie of de aanwezigheid van industriële elite kunnen zeker een verklarende rol spelen, maar klimaatscepticisme zou vooral gedreven worden vanuit een soort wantrouwen ten aanzien van de machthebbende instituties. Het verwerpen van de wetenschap omtrent klimaatverandering gebeurt vanuit een gevoel niet in rekening genomen te worden door diegene die in het establishment zitten. Het klimaatsceptische discours is een daad van protest tegen het establishment. In het jargon van het agonistische kader vertaalt deze stelling zich als een poging het politieke open te breken. Door het gebrek aan kanalen

om de status quo via legitieme weg te contesteren doen ze dit in de vorm van wetenschapsontkenning. Sceptici verzetten zich dus niet zomaar tegen wetenschappelijke kennis op zich, maar tegen de instituties die deze produceren en representeren (Fischer, 2019).

Een studie van Lörcher en Taddicken (2017) biedt verdere empirische validiteit aan het idee dat klimaatscepticisme een manier is om ontevredenheid met de status quo te uiten in plaats van dat het getuigt van een anti-wetenschappelijke attitude of lage interesse in de klimaatproblematiek. Hun studie analyseerde Duitse onlinediscussies over klimaatverandering en stelt dat omschrijven van klimaatsceptici als wetenschapsontkenners niet volledig correct is. Ze concluderen dat klimaatscepticisme het best omschreven wordt als het twijfelen aan de geloofwaardigheid van de bron die informatie over klimaatverandering verspreidt, eerder dan het wetenschappelijke kennis op zich in vraag zou stellen.

In de literatuur naar de publieke perceptie van wetenschap bestaat het idee dat wetenschapsontkenning niet noodzakelijk een aanwijzing is voor anti-wetenschappelijk denken of irrationeel gedrag al langer. In 2000 probeerden Erik Milestone en Patrick van Zwanenberg in hun artikel "A crisis of trust: For science, scientists or for institutions?" al enkele misvattingen hierover uit de weg te ruimen. Ze stellen dat wat werd bestempeld als wetenschapsontkenning een gevolg was van een dalend vertrouwen in instituties. Dit is de conclusie die ze trekken uit een onderzoek naar het attitudeverschil tussen Europeanen en Amerikanen met betrekking tot *Genetically Modified Organisms* (GMO's). Een vaak gehoorde verklaring was dat de lagere bereidheid GMO's te kopen bij Europeanen een gevolg was van een dalend vertrouwen in de wetenschap en dat ze vooroordelen, ideologie en irrationaliteit zouden laten voorgaan. Deze visie was volgens Milestone en van Zwanenberg te simplistisch en zag veel zaken over het hoofd.

Research conducted in the United Kingdom for Monsanto in 1998 revealed that when a sample of British consumers were told about a GM food product, they made certain estimates of the safety of that product, but when told that the British government had stated that it was satisfied that the product was safe, the levels of confidence in the safety of that product fell sharply. That represents a profound challenge to public policy-makers and corporate strategists, but none of that amounts to a mistrust of science—just a deep suspicion of institutions with a long record of misrepresenting

the science of risk, and the nature of regulatory policy-making (Millstone & van Zwanenberg, 2000, p. 1307).

Deze studie stelt dus dat wat omschreven wordt als wetenschapsontkenning en irrationeel gedrag een gevolg zijn van een dalend vertrouwen in instituties. Millstone en van Zwanenberg (2000) zijn van mening dat de hogere mate van scepticisme ten opzichte van GMO's vooral te wijten is aan de communicatiestijl van de beleidsvoerende instanties. Hierbij zouden vooral politici in de fout gaan door hun politieke verantwoordelijkheid af te schuiven en zich te verbergen achter expertkennis en wetenschappelijke 'zekerheden'.

De bovengenoemde studies bevestigen deels dat klimaatscepticisme begrepen kan worden als een symptoom van de postpolitieke conditie. De studies geven aan dat klimaatscepticisme niet louter een verhaal is van ideologische gedreven wetenschapsontkenning en kortzichtige rechts-conservatieven die zich laten bescapen door een winstbeluste elite. Klimaatscepticisme is in grote mate een gevolg van een groeiend wantrouwen ten aanzien van de traditionele instituties. Het is een teken van protest of afzetting een establishment dat geen oog zou hebben voor de stemmen van bepaalde groepen. De aangehaalde studies bieden enige empirische ondersteuning voor het idee dat klimaatscepticisme een polariserende tegenreactie is op de postpolitieke status quo die elke vorm van tegenstem in diskrediet probeert te brengen (Goeminne, 2012).

3.2.3 Het verband tussen klimaatscepticisme en populisme

Recentelijk is in het onderzoek naar klimaatscepticisme een ontwikkeling gaande die verdere ondersteuning biedt voor de agonistische visie op klimaatscepticisme. Het gaat om een aantal studies die het verband tussen klimaatscepticisme en populisme in kaart proberen te brengen. Deze ontwikkeling komt voort uit een reactie op het feit dat de meerderheid van het onderzoek naar klimaatscepticisme focust op de rol van de rechts-conservatieve ideologie. Auteurs zoals Lockwood (2018) en Huber (2020) vinden dat dit aspect wel degelijk een belangrijke verklarende rol heeft, maar dat dit niet betekent dat er geen andere variabelen in het spel zijn. Onderzoek dat kijkt naar het verband tussen klimaatscepticisme en populisme vraagt juist aandacht voor het sterke anti-establishment karakter van het klimaatsceptische discours. Het component van wantrouwen komt centraal te staan (Huber, 2020).

Lockwood (2018) is een van de eersten die stelt dat de klassieke verdeling tussen links en rechts niet voldoende is om alle elementen van klimaatscepticisme te kunnen verklaren. Volgens hem is de analytische dimensie van het populisme systematisch onderbelicht gebleven. Lockwood (2018) merkt op dat ondanks het feit dat rechts-populisme en klimaatscepticisme verwante fenomenen zijn er nog maar weinig studies zijn die de aard van dit verband in kaart hebben proberen te brengen. Lockwood (2018) benadrukt dat het verhelderend zou kunnen zijn om te begrijpen waarom rechts-populistische kiezers vaker een klimaatsceptische attitude vertonen, aangezien bestaande beleidsinitiatieven ontoereikend blijken te zijn. Dit vormt mogelijk een aanwijzing dat bestaande interpretaties van klimaatscepticisme tekortschieten. Lockwood (2008) is daarom van mening dat er nood is aan een beter uitgewerkt theoretisch kader dat toelaat het verband tussen klimaatscepticisme en rechts-populisme te conceptualiseren.

Lockwood (2018) begrijpt populisme als een dunne vorm van ideologie die een antagonistische visie op samenleving presenteert. Er wordt een tweedeling gecreëerd tussen 'corrupte elite' en 'het volk', waarbij de overtuiging heerst dat politiek een weerspiegeling moet zijn van de stem van dit volk. Het is een dunne ideologie, aangezien de invulling van 'elite' en 'volk' afhankelijk is van een algemener wereldbeeld dat teruggaat op de traditionele scheiding tussen links en rechts.

Lockwood (2018) constateert dat rechtse populistten veel negatiever staan ten opzichte van het klimaatbeleid dan linkse populistten en wil dit verband vervolgens verklaren. Dit doet hij door een vergelijkingen te maken tussen twee theoretische benaderingen van populisme. De eerste theoretische benadering benoemt hij als de structurele benadering van populisme. Deze verklaart populisme aan de hand van een aantal veranderingen in de globale economie die ertoe geleid hebben dat bepaalde maatschappelijke groepen socio-economisch gemarginaliseerd werden. Deze groep wordt wel eens benoemd als de 'verliezers van de globalisering' of de '*left behinds*'¹⁷. Het ontstaan van een groeiende centrumrechtse

¹⁷ Lockwood (2018) kaart aan dat de structurele benadering van populisme ook kan verklaren waarom het een fenomeen is dat voortkomt in het Globale Noorden, aangezien veel landen in de regio een evolutie naar postindustriële samenleving hebben gemaakt.

consensus, een technocratisering van de politiek en de afzwakkende macht van de vakbonden zouden ervoor gezorgd hebben dat een deel van de bevolking zich niet meer gerepresenteerd voelt. De structurele benadering verklaart het verband tussen klimaatscepticisme en populisme doordat deze *'left behind'* niet het gevoel hebben dat het klimaatbeleid in hun voordeel gevoerd wordt. Het zou hun socio-economische situatie niet bevorderen en hen mogelijks materiële schade toebrengen. Omwille van deze reden versterkt het hun onbehagen ten aanzien van de gevestigde orde (Lockwood, 2018).

Lockwood (2018) meent dat deze theoretische hypothese veel interessante inzichten bevat, maar dat het nog niet volledig de band tussen rechts-populisme en klimaatscepticisme kan verklaren. Een eerste empirisch probleem voor de structurele benadering is dat de demografische groep van de *'left behinds'* niet volledig overeenstemt met de populatie rechts-populistische kiezers. Het rechts-populistisch discours weet burgers van verschillende socio-economische achtergronden aan te trekken. Een tweede probleem is dat enkel verwijzen naar socio-economische factoren niet kan verklaren waarom de gemarginaliseerde groepen zich wenden naar rechts-populisme en niet naar links-populisme. Lockwood (2018) stelt dat de ideologische benadering een meer coherente verklaring kan bieden. Structurele factoren blijven zeker een rol spelen, maar ideologische motieven treden op als mediator tussen rechts-populisme en klimaatscepticisme.

However, while all populism is anti-elitist, and all populists direct their ire at elites and minorities, left wing populism tends to be universalist and constructs elites as reactionary conservative political groups captured by business leaders, whereas right wing populism constructs elites as 'liberal' and cosmopolitan, and frequently as captured by immigrants. Cosmopolitanism is thus, Taggart (2000, p. 105) argues, 'anathema' to RWP movements and supporters. On this view, the climate scepticism expressed by supporters of RWP movements and parties can be seen as an expression of hostility to liberal, cosmopolitan elites, rather than an engagement with the issue of climate change itself. Although it is not the primary target of current populist concern in most cases, climate change is the cosmopolitan issue *par excellence* (Lockwood, 2018, pp. 16–17).

Zowel het anti-elitisme als de rechts-conservatieve waarden zijn ideologisch componenten die het verband tussen klimaatscepticisme en rechts-populisme kunnen verklaren. De rol van de rechts-conservatieve ideologie is al uitgebreid besproken in de literatuur over klimaatscepticisme. Waar in voorgaand onderzoek echter minder aandacht voor was is de sterke anti-elitisme en anti-establishment component. Lockwood (2018) rekent deze ook als

ideologische componenten, aangezien ze deel uitmaken van het populistische wereldbeeld dat een antagonistische representatie tussen 'volk' vs (corrupte) 'elite' hanteert.

Het klimaatbeleid vormt een perfecte doelwit voor het recht-populistisch gedachtengoed omdat het een paradigmatisch voorbeeld is van de technocratisering en bureaucratisering van de democratie waar populisten zich tegen afzetten. De meerderheid van het klimaatbeleid wordt beslist op supranationaal niveau en is gekarakteriseerd door hoge mate van expert-inmenging. Hier komt nog bij dat beleidsbeslissingen worden genomen in een context met een hoge mate van onzekerheid waarvan de resultaten enkel op langere termijn merkbaar zijn. Al deze aspecten vergemakkelijken het idee dat klimaatverandering een uitgevonden idee is en deel uitmaakt van een liberaal-kosmopolitisch elite project. Voor Lockwood (2018) is klimaatscepticisme dan ook in de eerste plaats een vorm van afzetten tegen dit ingebeelde project. Klimaatscepticisme benaderen vanuit de populistische lens is inzien dat het ook een roep is om gehoor te hebben voor de belangen van het volk.

Lockwood (2018) is ervan bewust dat hij slechts een tentatieve verklaring naar voren schuift en pleit voor verder onderzoek dat het verband tussen klimaatscepticisme en populisme in kaart kan brengen. Huber (2020) heeft hierop verder gewerkt. Hij zette een onderzoek op met het doel nuance aan te brengen in het idee dat politieke ideologie de grootste voorspeller van klimaatscepticisme zou zijn. Hiervoor gaat hij na of het verband tussen klimaatscepticisme en het hebben van een populistische attitude¹⁸ te kwantificeren is. Hij gebruikt daarbij de resultaten van een online survey binnen het kader van de zevende *British Election Study (BES)*. Zijn bevinding is dat hoe hoger een individu scoort op populistische attitude hoe hoger ook de kans dat deze persoon klimaatsceptische ideeën heeft. Daarnaast is het ook zo dat er een sterker verband bestaat tussen rechts-populisme en klimaatscepticisme in vergelijking met links-populisme (Huber, 2020).

Huber (2020) bewijst dus dat naast de traditionele links-rechts verdeling ook het populistisch wereldbeeld een belangrijke variabele blijkt te zijn. De aanwezigheid van een sterk anti-elite

¹⁸ Hieronder verstaat Huber (2020) de aanwezigheid van een 'anti-elite'- of 'anti-establishment'-attitude. Hij beschouwt de populistische attitude als een onafhankelijke variabele die los van ideologische invulling te meten is.

gevoel speelt een essentiële rol in het verklaren van klimaatscepticisme. Dit is voor hem belangrijk om voor ogen te hebben wil men klimaatscepticisme adequaat weten te remediëren:

The findings presented here also carry implications for the literature on the communication of scientific evidence, as well as on climate change and environmental degradation. If climate skeptics also hold anti-elitist views, this may explain potential backlashes to top-down climate communication beyond beliefs on policies (Huber et al. 2019). In light of my findings, politicians and scholars might want to experiment on the development of new ways to communicate the importance of climate action (Huber, 2020, p. 962).

Huber (2020) stelt dat dat klimaatscepticisme een manier is om ongenoegen te uiten over de huidige status quo. Dit kan bijgevolg verklaren waarom voorgaande pogingen om dit fenomeen te remediëren niet het gewenste resultaat hadden. De meeste initiatieven zetten in op top-down wetenschapscommunicatie, maar in een context waarin er wantrouwig wordt gekeken naar traditionele instituties zal dit weinig effect hebben. Huber (2020) argumenteert verder dat zolang beleidsmaker deze initiatieven zien als een instrument om 'het gewone' volk op te voeden deze initiatieven ook zullen falen hun beoogde doelgroep te bereiken.

Yan et al (2021) komen in hun studie tot een gelijkaardige conclusie. Ook zij proberen tegemoet te komen aan het gebrek aan onderzoek naar het verband tussen klimaatscepticisme en populisme. Hiervoor voerden ze een survey analyse uit in de Verenigde Staten en Europa die aangevuld werd met een webtracking analyse. Ook zij vinden een significant verband tussen rechts-populisme en klimaatscepticisme, terwijl dit niet het geval was bij links-populisme. Volgens de auteurs zouden deze resultaten een ander licht doen schijnen op het fenomeen van klimaatscepticisme. Wat Yan et al (2021) hieruit concluderen is dat klimaatscepticisme meer is dan het ontkennen of twijfel zaaien over klimaatverandering vanuit een soort poging de rechts-conservatieve levensstijl te verdedigen.

These findings relate back to the discussion of the nature of the link between populism and scepticism: right-wing populist parties, as we saw, have a range of views, but the common denominator is that they distrust the scientific consensus and put 'the people's' needs before tackling climate change. Populist supporters who visit climate change related sites are not 'head in the sand' deniers and nor are they indifferent to the issue. Instead, they seek out alternative 'scientific' explanations which would not pass muster among scientists or among balanced media frames, but which fit into the populist worldview; again, downplaying the effects of climate change in order to prioritize the well-being of 'the people' (Yan et al., 2021, p. 22).

De conclusie van Yan et al. (2021) is dus dat klimaatscepticisme gevoed wordt door een wantrouwen ten opzichte van elite en instituties. Ze merken op dat sceptici het gevoel hebben dat er een onbenoemd politiek project schuilt achter het klimaatbeleid. Klimaatscepticisme zou in de eerste plaats een afzetting tegen de bestaande institutionele orde zijn. Deze stelling hebben Huber et al (2021) in een recent onderzoek verder in kaart willen brengen. Ze zijn nagegaan via welke kanalen de populistische anti-elite/anti-establishment component de overtuigingen van individuen over klimaatverandering beïnvloedt. Ze formuleren hiervoor twee hypothesen namelijk dat a) attitudes over traditionele politieke instituties en b) attitudes over wetenschap een mediërende rol spelen tussen populisme aan de ene kant en klimaatscepticisme aan de andere kant. Deze hypothese testen door een *structural equation* model toe te passen op de data van de *Austrian National Election Study's (AUTNES) Online Panel Study 2017– 2019*.

Huber et al (2021) stellen dat hun bevindingen bevestigen dat er een indirecte associatie is tussen populisme en klimaatscepticisme. Het verband tussen de twee fenomenen wordt gemedieerd door zowel het vertrouwen in politieke instituties als het vertrouwen in wetenschap. Het wantrouwen ten opzichte van traditionele democratische instituties zorgt ervoor dat sceptici het klimaatbeleid zien als iets dat enkel de belangen van de gevestigde elite zou dienen. Daarnaast worden universiteiten en andere wetenschappelijke instituties door sceptici gezien als partners in dit complot tegen 'het volk'. Wetenschappers en experts zouden belangrijke actoren zijn in het verzwijgen van 'de waarheid' en helpen de massa te bespelen.

Net als de vorige studies bevestigt het onderzoek van Huber et al (2021) dat klimaatscepticisme karakteriseren als een rechts-conservatief offensief niet voldoende is. Ook wantrouwen ten aanzien van het establishment blijkt een belangrijk element van dit fenomeen te zijn. De literatuur over het verband tussen het hebben van rechts-populistische oriëntatie en een klimaatsceptische attitude vertelt dat klimaatscepticisme ontstaat vanuit het gevoel geen inspraak te hebben in politieke beslissingen. Het kan gelezen worden als gevolg van een groeiend ressentiment ten aanzien van het establishment. Hierdoor sluit het nauw aan bij de agonistische visie die stelt dat klimaatscepticisme wordt veroorzaakt doordat

er geen betekenisvolle keuze wordt gegeven. Bij gebrek aan mogelijkheden het bestaande beleid in vraag te stellen zien sceptici geen andere uitweg dan het geheel aan instituties te verwerpen.

3.3 Klimaatscepticisme als graadmeter van de democratie

De resultaten en conclusie uit de studies die opgesomd zijn onder 3.2 kunnen herformuleerd worden in de termen van de agonistische interpretatie. De context die deze onderzoekers schetsen, toont veel gelijkenissen met de manier waarop verdedigers van de agonistische democratie de postpolitieke toestand beschrijven. Depolitisering zorgt voor de voorbarige afsluiting van de strijd over het politieke. Er wordt in het publieke debat minder ruimte gelaten voor alternatieve stemmen. Hierdoor ontstaat het gevoel dat er geen betekenisvolle politieke keuzes mogelijk zijn, wat vervolgens polarisering met zich meebrengt. In een postpolitieke context bestaat er slechts een meta-keuze tussen enerzijds instemmen met de status quo en anderzijds je compleet afzetten van de gevestigde orde. Klimaatscepticisme vormt dus een polariserende uitspatting in een gedepoliteerde context. (Goeminne, 2012).

Hoewel de overheersende interpretatie van klimaatscepticisme vertrekt vanuit een consensusgerichte visie, tonen die de studies vermeld staan onder 3.2 aan dat de agonistische visie een waardig alternatieve interpretatie kan bieden. Een aantal auteurs insinueren dat klimaatscepticisme eventueel een aanwijzing is van een fundamentele maatschappelijk problematiek (Vulpe, 2020; Lejano, 2019). Deze onderzoeken vragen aandacht voor het feit dat wetenschappelijke kennis in twijfel trekken of ontkennen niet enkel gemotiveerd wordt vanuit een rechts-conservatief waardenkader, zoals de overheersende visie stelt. Klimaatscepticisme zou vooral een gevolg zijn van een groeiend gevoel van machtsverlies en een dalend vertrouwen in het bestaande institutionele kader (Huber et al, 2021). Dat klimaatscepticisme geassocieerd is met rechts-populisme wordt verklaard doordat 'klimaatverandering' symbool staat voor een liberale-kosmopolitisch project dat geïnstrumentaliseerd wordt door een groep elite die het vooral gebruikt om haar eigen belangen te dienen (Lockwood, 2018).

Net als Mouffe (2005) die het politieke liberalisme ervan beschuldigde niet in staat te zijn de hedendaagse ontwikkelingen te bevatten, zijn onderzoekers zoals Lockwood (2018) en Huber (2020) van mening dat de overheersende visie op klimaatscepticisme het fenomeen niet adequaat interpreteert. Deze conceptuele misvatting heeft vervolgens belangrijke consequenties voor de praktijk. Zo zijn bijvoorbeeld Yan et al (2021) van mening dat bestaande maatregelen ter remediëring van klimaatscepticisme ontoereikend en zelfs misplaatst zouden zijn doordat er in de overheersende visie weinig aandacht is voor het wantrouwen van sceptici ten aanzien van bestaande instituties. Ook Huber (2020) stelt dat aangezien klimaatscepticisme te interpreteren is als een teken van protest tegen de gevestigde orde, het contraproductief is om in te zetten op top-down initiatieven, zoals het oprichten van informatie fora. Hiermee wordt een signaal gegeven dat sceptici zich beter moeten opvoeden, wat het bestaande anti-establishment gevoel mogelijks zou versterken (Ven Rensburg & Head, 2017).

Het agonistische kader biedt een alternatieve interpretatie voor fenomenen als klimaatscepticisme door ze te omschrijven als symptomen van de postpolitieke conditie. Klimaatscepticisme is voor verdedigers van de agonistische democratie geen oorzaak, maar een gevolg van de democratische crisis (Goeminne, 2012). De postpolitieke aanpak van problemen vervreemd burgers van de bestaande politieke praktijken en instituties (Kenis & Lievens, 2014). Ze krijgen niet het gevoel inspraak te hebben en voelen zich niet meer vertegenwoordigd door diegene die de beslissingsmacht hebben (Ven Rensburg & Head, 2017). De agonistische visie vraagt om dit gevoel van machtsverlies serieus te nemen en het te begrijpen als aanwijzing voor een slecht functionerende democratie (Pepermans & Maesele, 2016). Klimaatscepticisme aanpakken is enkel mogelijk als ook de postpolitieke toestand wordt aangepakt (Kenis & Lievens, 2014).

Verdedigers van de agonistische visie pleiten daarom voor een politisering van het klimaatdebat. De klimaatkwestie reduceren tot een technische discussie zorgt ervoor dat burgers zich vervreemd voelen van het thema. De politisering van het klimaatdebat houdt in dat binnen dit debat de mogelijkheid moet zijn om de status quo in vraag te stellen, opdat er ruimte kan ontstaan om nieuwe toekomsttrajecten te formuleren. Voor Swyngedouw (2010; 2011) is het klimaatdebat zelfs het vraagstuk bij uitstek om kritisch te reflecteren over de

organisatie van onze huidige maatschappij. Het politiseren van de klimaatkwestie speelt daarom een essentiële rol overbruggen van de postpolitieke impasse.

Engaging with natures, intervening in socio-natural orders, of course, constitutes a political act par excellence, one that can be legitimised only in political terms, and not - as is customarily done - through an externalised legitimation that resides in a fantasy of Nature. (...) Politicizing environments democratically, then, become an issue of enhancing the democratic political content of socio-environmental construction by means of identifying the strategies through which a more equitable distribution of social power and a more egalitarian mode of producing natures can be achieved. This requires reclaiming proper democracy and proper democratic public spaces (as spaces for the enunciation of agonistic dispute) as a foundation for and condition of possibility for more egalitarian socio-ecological arrangements, the naming of positively embodied ega-libertarian socio-ecological futures that are immediately realizable (Swyngedouw, 2011, p.82).

Volgens Swyngedouw (2010) is het enige wat we met zekerheid weten dat het bestaande systeem niet werkt. Er zal politieke moed en verbeelding nodig zijn om nieuwe verhalen te verzinnen en te kiezen voor een radicaal verschillend pad. Op een gelijkaardige manier pleit Latour (2004; 2017) ervoor om ons wereldbeeld fundamenteel te veranderen. We weten allemaal dat de plek waar we leven diepgaand aan het veranderen is. In een zekere zin zijn we volgens Latour (2017) bijna allemaal een beetje klimaatsceptisch, omdat weinigen deze radicale verandering ten volle geloven. Niemand lijkt zich aan te passen aan de omwenteling die de wereld doormaakt. De ecologische kwestie maakt ons 'gek'.¹⁹ Op andere manier over wereld gaan denken is noodzakelijk voor Latour (2017). De moderne westerse denkwijze laat niet toe te begrijpen dat we ons middenin een radicale verandering van omgeving begeven. Latour (2017) probeert ons ervan bewust te maken dat we in een oorlog tussen verschillende werelden zitten. Dit is belangrijk om in te zien opdat zo de ruimte kan ontstaan om ons vervolgens anders te organiseren.

¹⁹ Uiteraard bestaan hierin een aantal gradaties. De meest extreme variant uit zich in het ontkennen of minimaliseren van wetenschappelijke data om niet toe te geven dat hun levensstijl moet veranderen. Latour (2017) meent zelfs dat diegene die het bestaan van klimaatverandering volledig ontkennen in een parallelle wereld leven waar de apocalyps zich al voltooid heeft. Daarnaast onderscheidt Latour ook de *quietisten* die geloven dat het ooit goed zal komen; de *geo-ingenieurs* die ervan overtuigd zijn dat meer controle over de aarde een uitweg biedt en het moderne project dus blijven onderschrijven; bipolairen die schommelen tussen geloof in collectieve actie en teleurstelling; depressievelingen; en als laatste diegenen die zich hebben teruggetrokken om te ontsnappen aan de gekte.

Door binnen het klimaatdebat een betekenisvolle politieke keuze aan te bieden, ontstaat er weer de mogelijkheid zich te identificeren met verschillende maatschappelijke projecten. Op deze manier vervalt het debat niet in een onproductieve metadiscussie over welke wetenschap de juiste is (Pepermans en Maesele, 2016). Vragen over de organisatie van de samenleving moeten op de voorgrond komen. Dat is uiteindelijk waar de klimaatkwesitie in essentie om draait (Hulme, 2009). Door van het klimaatdebat een ruimte voor strijd over de toekomstige maatschappelijke organisatie te maken, zal het ook het democratische klimaat hersteld worden (Kenis & Lievens, 2014).

In het bestaande onderzoek naar klimaatscepticisme zijn er studies te vinden waarvan de resultaten dichter aanleunen bij de agonistische visie. Ten minste voor dit fenomeen kan gesteld worden dat het agonistische kader een zinvolle analyse geeft. Hiermee sluit mijn onderzoek aan bij de studies van auteurs zoals Carvalho et al (2017) of Pepermans en Maesele (2016) die van mening zijn dat het agonistische perspectief helpt om de toestand van het klimaatdebat beter te begrijpen.²⁰ Aandacht hebben voor zaken zoals de impact van depolitisering op bepaalde bevolkingsgroepen kan dus verhelderend werken. Onderzoek dat het agonistische kader hanteert blijft echter schaars. De golf van antivaxxers tijdens de coronacrisis toont dat fenomenen die net als klimaatscepticisme worden omschreven als vormen van wetenschapsontkenning de wereld nog niet uit zijn (Fischer, 2019). Het is dus zeker de waarde van de agonistische visie verder te onderzoeken. Zeker omdat het agonistisch perspectief laat zien hoe depolitisering niet alleen de toekomst van democratie in gevaar brengt, maar ook een ambitieuzere aanpak van klimaatverandering verhindert (Kenis & Lievens, 2014)

²⁰ Zie 2.4 de analytische waarde van de agonistische visie

Conclusie

De democratie lijkt in tegenstelling tot Fukuyama's (1998) voorspelling een achterwaartse beweging te maken. Wereldwijd daalt het geloof in dit regime, terwijl autoritaire leiders een steeds groeiend publiek naar zich toe weten te trekken. Er bestaan verschillende verklaringen voor deze verzwakte toestand van de democratie. Een hiervan komt voort uit de agonistische visie op democratie. Deze stelt dat de crisis van de democratie een gevolg is van een gradueel depolitiseringsproces. Mouffe (2005) beschuldigt het postpolitieke gedachtengoed, waartoe ook het politiek liberalisme hoort, ervan niet adequaat te kunnen vatten waar de democratische crisis om draait, aangezien het zelf het probleem in stand zou houden. Daarom is het volgens haar tijd om een ander conceptueel kader te hanteren. Verdergaand op deze argumentatie heb ik de analytische waarde van het agonistische kader toegepast op de context van het klimaatdebat.

Het eerste hoofdstuk geeft extra duiding bij de consensusgerichte visie op democratie enerzijds en de agonistische visie anderzijds. Ik begon hierbij met een bespreking van postpolitiek en het postpolitieke gedachtengoed. Terwijl postpolitiek verwijst naar een maatschappelijke toestand waar waarden-conflicten niet meer aan de orde zijn, verwijst het postpolitieke gedachtengoed naar een denkstroming die maatschappelijke vooruitgang gelijkstelt met het wegwerken van ideologische geschillen en het bereiken van consensus. Het politiek liberalisme is een uitloper van dit postpolitieke denken. Het hanteert een consensusgerichte visie en stelt dat de hedendaagse democratische crisis te wijten is aan een terugkeer van irrationele groepsidentiteiten die in de weg staan van het vormen van de nodige redelijke consensus.

Vervolgens ben ik overgegaan op de kritiek die de verdedigers van de agonistische democratie hebben op het politiek liberalisme. Ik baseerde mij vooral op de ideeën van Chantal Mouffe (2005) die het postpolitieke denken beschouwt als bron van de crisistoestand van de democratie. De consensusgerichte visie op democratie zou de waarde en de rol van conflict binnen een democratische samenleving niet weten te appreciëren. Deze conceptuele misvatting heeft vervolgens negatieve praktische gevolgen voor het democratische klimaat. In de agonistische visie heeft de democratie het doel de nodige ruimte te bieden voor de strijd

om het politieke. Fundamentele geschillen moeten niet overwonnen worden, maar juist een institutionele ruimte krijgen waar ze tegen elkaar uitgespeeld kunnen worden, zonder dat het uitloopt op een drastische confrontatie. De consensusgerichte visie is in de praktijk depolitiserend doordat het tracht fundamentele conflicten terug te dringen en vormt zo de motor achter de huidige polarisering. Als er geen plek is voor betekenisvolle onenigheid binnen het systeem, ontstaat er frustratie, wat zich vervolgens kan vertalen in een volledige afzetting van het systeem.

Om de analytische waarde van de agonistische visie verder te onderzoeken paste ik dit kader in het tweede hoofdstuk toe op de context van het klimaatdebat. Hierbij ben ik gedetailleerd ingegaan op de verschillende verklaring voor de weinig ambitieuze aanpak van de klimaatkwesitie. Terwijl de consensusgerichte visie dit probleem toeschrijft aan een stijgende politisering zegt de agonistische visie dat er juist politisering nodig is. Volgens de agonistische visie ligt het klimaatdebat in een postpolitieke conditie. Het overheersende klimaatdiscours werkt depolitiserend en verhindert dat alternatieve stemmen die eisen voor socio-economische hervorming deel kunnen nemen aan het debat. De depolitisering van het klimaatdebat zorgt ervoor dat burgers zich vervreemd voelen van deze kwesitie. Enerzijds veroorzaakt dit desinteresse en anderzijds kan deze vervreemding omslaan in wrok ten aanzien van het huidige beleid. Klimaatscepticisme wordt binnen de agonistische visie begrepen als symptoom van de postpolitieke conditie. Het is een als tegenreactie op de gedepolitiseerde aard van het klimaatdebat

Ik heb aangehaald dat de postpolitieke toestand van het klimaatdebat theoretisch sterk is uitgewerkt, maar dat het agonistische kader maar weinig aan bod komt in empirisch onderzoek. Toch bestaan er al een aantal sociale wetenschappers die overtuigd zijn van de waarde die het kan bieden. Ik heb een aantal studies opgesomd die aan de slag zijn gegaan met de analytische lens van de agonistische visie. De meerderheid van de studies focust zich op de invloed van depolitisering op het politiek engagement of onderzoekt de communicatie praktijken van diverse maatschappelijke actoren zoals beleidsmakers, media-outlets en klimaatactivisten. Opvallend is dat er nog geen studies bestaan die zich specifiek richten op het analyseren van klimaatscepticisme binnen een postpolitieke context.

In het derde hoofdstuk heb ik willen bijdragen aan de literatuur door na te gaan of er al studies bestaan die kunnen aanwijzen dat het agonistische kader een meerwaarde kan bieden om klimaatscepticisme te begrijpen. Dit heb ik gedaan door een overzicht te geven van het bestaande onderzoek naar klimaatscepticisme. Als eerste heb ik de meest voorkomende verklaringen van klimaatscepticisme besproken. Hieruit bleek dat de overheersende visie stelt dat klimaatscepticisme een ideologisch gedreven vorm van wetenschapsontkenning is. Enerzijds is er een winstbeluste rechts-conservatieve elite die erin geslaagd is een significant deel van de bevolking te misleiden, anderzijds is er een deel van de bevolking die niet gemotiveerd is hun levensstijl aan te passen en daarom maar al te graag kiest mee te gaan in de leugens over klimaatverandering. Verder heb ik ook besproken hoe de overheersende verklaring voor klimaatscepticisme past binnen de consensusgerichte visie op de democratie en haar diagnose, namelijk: ideologie en irrationeel denken staan in de weg van het vormen van de redelijke consensus.

Echter krijgt deze overheersende visie ook kritiek, omdat het bepaalde aspecten over het hoofd zou zien. Het zou geen oog hebben voor de sterke anti-establishment attitude van klimaatsceptici. Er bestaan enkele studies die erop wijzen dat het discours van klimaatsceptici wordt gekarakteriseerd door een hoge mate van wantrouwen ten aanzien van de bestaande orde. Deze studies ontkennen niet dat de rechts-conservatieve ideologie een rol speelt, maar stellen dat een wantrouwen voor het establishment een belangrijke rol speelt in fenomenen zoals klimaatscepticisme. Daarnaast heb ik ook aangehaald dat er recentelijk een onderzoekstrend bestaat die deze 'anti-establishment'-component centraal stelt door het verband tussen klimaatscepticisme en populisme te analyseren. Studies die de nadruk leggen op de rol van wantrouwen en ressentiment bij klimaatsceptici komen al dichterbij de agonistische verklaring die stelt dat klimaatscepticisme een reactie is op de gedepolitiseerde aard van het klimaatdebat.

Ik concludeer dat, hoewel het merendeel van het onderzoek momenteel vertrekt vanuit het consensusperspectief, een toenemend aantal studies aangeven dat de agonistische visie op klimaatscepticisme ook een zinvolle blik geeft op dit fenomeen. Hieruit volgt dat er meer nodig zal zijn dan betere wetenschapscommunicatie om klimaatscepticisme tegen te gaan. Klimaatscepticisme is het gevolg van een verzwakt democratisch klimaat en kan dus alleen

aangepakt worden als burgers een betekenisvolle politieke keuze kunnen maken. Door van het klimaatdebat een plek te maken waar verschillende samenlevingsvisies met elkaar in conflict kunnen gaan, kan een meta-discussie tussen *believers* en *deniers* vermeden worden. De klimaatkwestie op een politieke manier benaderen is een essentiële stap in het herstellen van de democratische crisis.

De onderzoeken die ik behandelt heb tonen dus dat de agonistische theorie over democratie een analytische waarde kan bieden om de huidige maatschappelijke ontwikkelingen te begrijpen. De agonistische theorie vertelt dat de samenleving in een postpolitieke toestand verkeert en dat er nood is aan politisering. . De vraag blijft natuurlijk hoe de politisering er dan concreet uitziet. Uit onderzoek blijkt ook dit geen gemakkelijke opdracht te zijn (Kenis, 2019; Kakenmaster, 2019; Blühdorn & Deflorian, 2021). Swyngedouw (2010; 2011) spoort aan om onze verbeeldingskracht in te zetten en de moed te hebben met nieuwe toekomsttrajecten te verzinnen en in te slaan. Een criticus kan opmerken dat aanzetten tot moed en creativiteit mooi en romantisch klinkt, maar dat hiermee weinig is gezegd over hoe deze alternatieve toekomst er concreet uitziet. Een pasklaar antwoord op deze vraag heb ik zelf uiteraard ook niet. Het formuleren van een alternatief samenlevingsmodel ligt ver buiten de ambitie van deze thesis. Om toch enigszins met een positieve noot af te sluiten, vermeld ik graag het boek *Pluriverse* (Kothari et al., 2019) waarin 100 essays over alternatieve maatschappelijke organisaties gebundeld zijn. Deze kunnen als een eerste aanzet tot experimentatie dienen. Het bedenken en tot stand brengen van een alternatieve maatschappij zal een kwestie van *trial-and-error* zijn om te zien wat praktisch werkbaar is (Kallis, 2019). Een alternatieve maatschappelijk project in gang zetten, vraagt om een initiële sprong in het onbekende. Gezien de ernst van de situatie is het naar mijn mening toch de moeite waard (Swyngedouw, 2010).

Bibliografie

- Allinson, J., Miéville, C., Seymour, R., & Warren, R. (2021). *The tragedy of the worker: Towards the proletarocene*. Verso Books.
- Aron, R. (1955). *L'opium Des Intellectuels*. Calmann-Lévy.
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Stanford University Press.
- Bell, D. (1960). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: Free Press.
- Berglez, P., & Olausson, U. (2014). The Post-political Condition of Climate Change: An Ideology Approach. *Capitalism Nature Socialism*, 25(1), 54–71.
<https://doi.org/10.1080/10455752.2013.845588>
- Blühdorn, I. (2014). Post-Ecologist Governmentality: Post-Democracy, Post-Politics and the Politics of Unsustainability. In *The post-political and its discontents: Spaces of depoliticisation, spectres of radical politics* (p. 326). Edinburgh University Press.
- Blühdorn, I., & Deflorian, M. (2021). Politicisation beyond post-politics: New social activism and the reconfiguration of political discourse. *Social Movement Studies*, 20(3), 259–275. <https://doi.org/10.1080/14742837.2021.1872375>
- Bohman, J. (1995). Public Reason and Cultural Pluralism: Political Liberalism and the Problem of Moral Conflict. *Political Theory*, 23(2), 253–279. JSTOR.
- Carvalho, A., van Wessel, M., & Maesele, P. (2017). Communication Practices and Political Engagement with Climate Change: A Research Agenda. *Environmental Communication*, 11(1), 122–135. <https://doi.org/10.1080/17524032.2016.1241815>
- Ceulaer, J. de. (2019). *Hoera! De democratie is niet perfect: Verdediging van een onvolmaakt systeem*. Lannoo.

- Crouch, C. (2004). *Post-democracy*. Polity.
- Crouch, C. (2020). *Post-democracy after the crises*. Polity.
- Davies, J. (2016). Back to balance: Labour therapeutics and the depoliticisation of workplace distress. *Palgrave Communications*, 2(1), 16027.
<https://doi.org/10.1057/palcomms.2016.27>
- Dunlap, R. E., & McCright, A. M. (2015). Challenging Climate Change: The Denial Countermovement. In *Climate Change and Society: Sociological Perspectives*. Oxford University.
- Ercan, S. A., & Gagnon, J.-P. (2014). The Crisis of Democracy: Which Crisis? Which Democracy? *Democratic Theory*, 1(2), 1–10. <https://doi.org/10.3167/dt.2014.010201>
- Fischer, F. (2019). Knowledge politics and post-truth in climate denial: On the social construction of alternative facts. *Critical Policy Studies*, 13(2), 133–152.
<https://doi.org/10.1080/19460171.2019.1602067>
- Fukuyama, F. (1989). The End of History? *The National Interest*, 16, 3–18. JSTOR.
- Fukuyama, F., & Fastig, M. C. (2021). *After the end of history: Conversations with Francis Fukuyama*. Georgetown University Press.
- Gauchat, G. (2012). Politicization of Science in the Public Sphere: A Study of Public Trust in the United States, 1974 to 2010. *American Sociological Review*, 77(2), 167–187.
<https://doi.org/10.1177/0003122412438225>
- Giddens, A. (1999). *The third way: The renewal of social democracy*. Polity Press.
- Goeminne, G. (2012). Lost in Translation: Climate Denial and the Return of the Political. *Global Environmental Politics*, 12(2), 1–8. https://doi.org/10.1162/GLEP_a_00104
- Hope, M. (2019). The march of climate policy. *The Lancet Planetary Health*, 3(7), e295–e296.
[https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(19\)30115-9](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(19)30115-9)

- Huber, R. A. (2020). The role of populist attitudes in explaining climate change skepticism and support for environmental protection. *Environmental Politics*, 29(6), 959–982.
<https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1708186>
- Huber, R. A., Greussing, E., & Eberl, J.-M. (2021). From populism to climate scepticism: The role of institutional trust and attitudes towards science. *Environmental Politics*, 1–24.
<https://doi.org/10.1080/09644016.2021.1978200>
- Hulme, M. (2009). *Why we disagree about climate change: Understanding controversy, inaction and opportunity*. Cambridge University Press.
- Jacques, P. J. (2012). A general theory of climate denial. *Global Environmental Politics*, 12(2), 9–17.
- Jacques, P. J., & Knox, C. C. (2016). Hurricanes and hegemony: A qualitative analysis of micro-level climate change denial discourses. *Environmental Politics*, 25(5), 831–852.
<https://doi.org/10.1080/09644016.2016.1189233>
- Janicka, I. (2020). Who Can Speak? Rancière, Latour and the Question of Articulation. *Humanities*, 9(4), 123. <https://doi.org/10.3390/h9040123>
- Jasanoff, S. (2010). A New Climate for Society. *Theory, Culture & Society*, 27(2–3), 233–253.
<https://doi.org/10.1177/0263276409361497>
- Kakenmaster, W. (2019). Articulating Resistance: Agonism, Radical Democracy and Climate Change Activism. *Millennium: Journal of International Studies*, 47(3), 373–397.
<https://doi.org/10.1177/0305829819839862>
- Kallis, G. (2019). *Limits: Why Malthus was wrong and why environmentalists should care*. stanford briefs, an imprint of Stanford University Press.

- Kenis, A. (2019). Post-politics contested: Why multiple voices on climate change do not equal politicisation. *Environment and Planning C: Politics and Space*, 37(5), 831–848.
<https://doi.org/10.1177/0263774X18807209>
- Kenis, A., & Lievens, M. (2014). Searching for ‘the political’ in environmental politics. *Environmental Politics*, 23(4), 531–548.
<https://doi.org/10.1080/09644016.2013.870067>
- Kettell, S., & Kerr, P. (2022). ‘Guided by the science’: (De)politicising the UK government’s response to the coronavirus crisis. *The British Journal of Politics and International Relations*, 24(1), 11–30. <https://doi.org/10.1177/13691481211054957>
- Kiely, R. (2018). *The neoliberal paradox*. Edward Elgar Publishing.
- Kothari, A., Salleh, A., Escobar, A., Demaria, F., & Acosta, A. (Eds.). (2019). *Pluriverse: A post-development dictionary*. Tulika Books and Authorsupfront.
- Kwart Belgen voor vervanging van parlementaire democratie*. (2021, October 4).
https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20211004_92714392
- Latour, B. (2004). *Politics of nature: How to bring the sciences into democracy*. Harvard University Press.
- Latour, B., Milstein, D., Marrero-Guillamón, I., & Rodríguez-Giralt, I. (2018). Down to earth social movements: An interview with Bruno Latour. *Social Movement Studies*, 17(3), 353–361. <https://doi.org/10.1080/14742837.2018.1459298>
- Latour, B., & Porter, C. (2017). *Facing Gaia: Eight lectures on the new climatic regime*. Polity.
- Lejano, R. P. (2019). Ideology and the Narrative of Climate Skepticism. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 100(12), ES415–ES421.
<https://doi.org/10.1175/BAMS-D-16-0327.1>

- Lejano, R. P., & Dodge, J. (2017). The narrative properties of ideology: The adversarial turn and climate skepticism in the USA. *Policy Sciences*, 50(2), 195–215.
<https://doi.org/10.1007/s11077-016-9274-9>
- Lievens, M., & Kenis, A. (2018). Social Constructivism and Beyond. On the Double Bind Between Politics and Science. *Ethics, Policy & Environment*, 21(1), 81–95.
<https://doi.org/10.1080/21550085.2018.1448040>
- Lockwood, M. (2018). Right-wing populism and the climate change agenda: Exploring the linkages. *Environmental Politics*, 27(4), 712–732.
<https://doi.org/10.1080/09644016.2018.1458411>
- Lörcher, I., & Taddicken, M. (2017). Discussing climate change online. Topics and perceptions in online climate change communication in different online public arenas. *Journal of Science Communication*, 16(02), A03.
<https://doi.org/10.22323/2.16020203>
- Machin, A. (2013). *Negotiating climate change: Radical democracy and the illusion of consensus*. Zed Books.
- Madsen, O. J. (2014). *The Therapeutic Turn* (0 ed.). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315779584>
- Marchart, O. (2008). *Post-foundational political thought: Political difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau* (Transferred to digital print). Edinburgh Univ. Press.
- McClymont, K. (2019). Articulating virtue: Planning ethics within and beyond post politics. *Planning Theory*, 18(3), 282–299. <https://doi.org/10.1177/1473095218773119>
- McCright, A. M., Dentzman, K., Charters, M., & Dietz, T. (2013). The influence of political ideology on trust in science. *Environmental Research Letters*, 8(4), 044029.
<https://doi.org/10.1088/1748-9326/8/4/044029>

- Mehleb, R. I., Kallis, G., & Zografos, C. (2021). A discourse analysis of yellow-vest resistance against carbon taxes. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 40, 382–394. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2021.08.005>
- Metzger, J., Allmendinger, P., & Kornberger, M. (2021). Ideology in practice: The career of sustainability as an ideological concept in strategic urban planning. *International Planning Studies*, 26(3), 302–320. <https://doi.org/10.1080/13563475.2020.1839390>
- Meyer, J. M. (2020). The politics of the “post-political” contesting the diagnosis. *Democratization*, 27(3), 408–425. <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1676737>
- Millstone, E., & van Zwanenberg, P. (2000). A crisis of trust: For science, scientists or for institutions? *Nature Medicine*, 6(12), 1307–1308. <https://doi.org/10.1038/82102>
- Newey, G. (2001). *After politics: The rejection of politics in contemporary liberal philosophy*. Palgrave. <http://site.ebrary.com/id/10263202>
- Oreskes, N., & Conway, E. M. (2010). Defeating the merchants of doubt. *Nature*, 465(7299), 686–687. <https://doi.org/10.1038/465686a>
- Oreskes, N., & Conway, E. M. (2012). *Merchants of doubt: How a handful of scientists obscured the truth on issues from tobacco smoke to global warming* (Paperback. ed). Bloomsbury.
- Paul, H., & van Veldhuizen, A. (Eds.). (2021). Defining the old, creating the new: Post-ideology and the politics of periodization. In *Post-everything*. Manchester University Press. <https://doi.org/10.7765/9781526148179.00010>
- Pepermans, Y., & Maesele, P. (2016). The politicization of climate change: Problem or solution?: Politicization of climate change. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 7(4), 478–485. <https://doi.org/10.1002/wcc.405>

- Pepermans, Y., & Maesele, P. (2017). Climate Change Communication in Belgium. In Y. Pepermans & P. Maesele, *Oxford Research Encyclopedia of Climate Science*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228620.013.456>
- Petersen, M. B., Rasmussen, M. S., Lindholt, M. F., & Jørgensen, F. J. (2021). *Pandemic Fatigue and Populism: The Development of Pandemic Fatigue during the COVID-19 Pandemic and How It Fuels Political Discontent across Eight Western Democracies* [Preprint]. PsyArXiv. <https://doi.org/10.31234/osf.io/y6wm4>
- Raco, M. (2014). The Post-Politics of Sustainability Planning: Privatisation and the Demise of Democratic Government. In *The Post-Political and Its Discontents: Spaces of Depoliticisation, Spectres of Radical Politics* (pp. 25–47). Edinburgh University Press.
- Rancière, J. (2014). *Hatred of democracy* (S. Corcoran, Trans.). Verso.
- Reid, A. (2022). How can political liberalism respond to contemporary populism? *European Journal of Political Theory*, 21(2), 299–320. <https://doi.org/10.1177/1474885120911305>
- Renson, I. (2021, December 24). ‘Klimaatverandering zou voor alle studenten een verplicht vak moeten worden’ -interview Sara Vicca. *De Standaard*. https://www.standaard.be/cnt/dmf20211223_95141590
- Riley, P., Wang, R., Wang, Y., & Feng, L. (2016). Global warming: Chinese narratives of the future. *Global Media and China*, 1(1–2), 12–31. <https://doi.org/10.1177/2059436416654770>
- Rockler, N. R. (2006). “Be Your Own Windkeeper”: Friends, Feminism, and Rhetorical Strategies of Depoliticization. *Women’s Studies in Communication*, 29(2), 244–264. <https://doi.org/10.1080/07491409.2006.10162500>

- Rummens, S. (2016). *Wat een theater! Politiek in tijden van populisme en technocratie*. Pelckmans Pro.
- Schlosser, K. (2018). Geohumanities and climate change skepticism. *Geography Compass*, 12(10), e12402. <https://doi.org/10.1111/gec3.12402>
- Shapin, S., Schaffer, S., & Hobbes, T. (1985). *Leviathan and the air-pump: Hobbes, Boyle, and the experimental life: including a translation of Thomas Hobbes, Dialogus physicus de natura aeris by Simon Schaffer*. Princeton University Press.
- Stavrakakis, Y. (Ed.). (2020). *Routledge handbook of psychoanalytic political theory*. Routledge.
- Stevenson, K. T., Peterson, M. N., Bondell, H. D., Moore, S. E., & Carrier, S. J. (2014). Overcoming skepticism with education: Interacting influences of worldview and climate change knowledge on perceived climate change risk among adolescents. *Climatic Change*, 126(3–4), 293–304. <https://doi.org/10.1007/s10584-014-1228-7>
- Swyngedouw, E. (2010). Apocalypse Forever? *Theory, Culture & Society*, 27(2–3), 213–232. <https://doi.org/10.1177/0263276409358728>
- Swyngedouw, E. (2011). Whose environment?: The end of nature, climate change and the process of post-politicization. *Ambiente & Sociedade*, 14(2), 69–87. <https://doi.org/10.1590/S1414-753X2011000200006>
- Trémolière, B., & Djeriouat, H. (2021). Exploring the roles of analytic cognitive style, climate science literacy, illusion of knowledge, and political orientation in climate change skepticism. *Journal of Environmental Psychology*, 74, 101561. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2021.101561>

- Van Rensburg, W., & Head, B. (2017). Climate Change Scepticism: Reconsidering How to Respond to Core Criticisms of Climate Science and Policy. *SAGE Open*, 1–11.
<https://doi.org/10.1177/2158244017748983>
- Vulpe, S. (2020). Cooling down the future. A discourse analysis of climate change skepticism. *The Social Science Journal*, 1–17. <https://doi.org/10.1080/03623319.2020.1848294>
- Wagoner, Z. (2010). Deliberation, Reason, and Indigestion: Response to Daniel Dombrowski's *Rawls and Religion: The Case for Political Liberalism*. *American Journal of Theology & Philosophy*, 31(3), 179–195. <https://doi.org/10.1353/ajt.2010.0005>
- Wynne, B. (2010). Strange Weather, Again. *Theory, Culture & Society*, 27(2–3), 289–305.
<https://doi.org/10.1177/0263276410361499>
- Yan, P., Schroeder, R., & Stier, S. (2021). Is there a link between climate change scepticism and survey data from Europe and the US. *Information, Communication and Society*, 1–40.
- Žižek, S. (2008). *The ticklish subject: The absent centre of political ontology* (Nachdr.). Verso.